

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze
Ústav pro klasickou archeologii

Bakalářská práce

Kateřina Svobodová

Kult kamenů ve východním Středomoří

Cult of stones in the eastern Mediterranean

Praha, 2007

vedoucí práce: prof. PhDr. Jan Bouzek, DrSc.

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

Úvod

Existují na poli historického zkoumání vždy určitá místa, která nebudou nikdy zcela zaplněna. K takovým místům patří bezpochyby ta týkající se náboženského cítění daného národa. Tu nastupuje archeologie, aby se za pomoci hmotných nálezů a literárních pramenů pokusila oživit ducha dávno mrtvého lidu. Přitom vyplují na povrch překvapivé podobnosti v určitých rysech kultu mezi jednotlivými národy, a rozproudí debatu o vzájemném ovlivňování se či nezávislém vývoji těchto prvků. Mezi takové prvky se v oblasti východního Středomoří řadí i kult kamenů.

S uctíváním kamenů se setkáváme jak v prostředí krétsko-mykénském, tak na území Blízkého východu, jakož i severní Afriky všude tam, kam zasáhly stopy foinické civilizace. Známe betyly z mnoha foinických měst, např. Byblu. Rovněž frýgická matka bohyně Kybélé byla uctívána jako kámen, snad meteorit. Taktéž Bible zmiňuje město zvané Beth-el, kde Jákob vztyčil kámen jako „Dům Boží“. Tato víra byla známa i ve starověkém Řecku, ať už se jednalo o sloupky boha Apollóna či různé omphaly, z nichž nejslavnější byl umístěn v Delfách. Za Severovců se kult dostal i do Říma, jistě i zásluhou Julie Domny, ženy Septimia Severa a dcery vysokého kněze z Emesy. Konečně ještě dnes míří každoročně milióny muslimů ke Ka'bě do Mekky, kde se skrývá slavný černý kámen, kultovní předmět již z dob před prorokem Muhammadem.

Absence dostatečného množství literatury na toto téma, jakož i stále nové a nové nálezy volají po souhrnnějším zpracování této problematiky. Otázkou nadále zůstávají příčiny vzniku kultu, jeho rozšíření, souvislost s posvátným sloupem, vztahy a vlivy mezi jednotlivými oblastmi, stejně jako lokální odlišnosti a časová ohraničenost či spíše neohraničenost kultu. Cílem této práce není vytvoření úplného výčtu památek, nýbrž nastínění hlavních rysů problému a poskytnutí alespoň rámcového přehledu dostupných informací o této oblasti archeologického bádání. Látka je rozdělena tak, že jako první se autorka věnuje problematice názvů posvátných kamenů. Následují zmínky

v literárních pramenech a konečně nálezy v jednotlivých oblastech. Tyto jsou pro větší přehlednost rozděleny do samostatných kapitol. Práci uzavírá zobrazení kultu v císařském Římě a jeho přesah do islámské doby.

Citace z Bible jsou převzaty z jejího kralického vydání z roku 1936.

Děkuji panu prof. PhDr. J. Bouzkovi, DrSc. z Ústavu pro klasickou archeologii FF UK za cenné podněty k celému dílu.

Problematika názvosloví

Než se pustíme do popisu konkrétních nálezů v jednotlivých oblastech, osvětlíme si nejprve některé pojmy, které budou v textu užity nebo s nimiž se čtenář může v literatuře setkat. Prvním a patrně jedním z nejčastějších označení posvátných kamenů je betyl či baitylos¹. Toto slovo je semitského původu a skládá se ze dvou podstatných jmen, bét a el, spojených genitivní vazbou. Bét značí dům a el boha², což je kořen společný pro více semitských jazyků³. Výše zmíněná vazba bét-el (arab. bajt iláh **بَيْتُ إِلَهِ**) tedy znamená dům boží, příbytek boha, jak je naznačeno i v Bibli, v pasáži, která bude citována v kapitole o Syropalestině. Druhým častým termínem je maSSebáh [maccevá], slovo pocházející z hebrejštiny a překládané jako náhrobní kámen, pamětní obelisk či kenotaf⁴. Jedná se tedy opět o posvátný kámen různého účelu. S termínem omphalos se setkáme v kapitole o Delfách. Slovo označuje v řečtině pupek a váže se k legendě o středu světa, s níž bude čtenář obeznámen v kapitole o Řecku. Umbilicus pak znamená totéž v latině. Dalším termínem je nefeš, slovo označující vlastní já či duši. Kámen vztyčený nad hrobkou mrtvého předka tak symbolizoval přítomnost odešlé duše. Tohoto termínu je užito v kapitole o Nabatejcích. Zde je použit i mótab ve významu podstavce nabatejského betylu. Původ tohoto slova vidí někteří badatelé v kořeni \sqrt{jt} b (sedět)⁵, neboť betyly „sedí“ na platformě. Mótab boha Dhúšará je na nápisu z QaSr´at-Turkman v Petře označen jako hrys. Corpus of Semitic inscriptions jej překládá jako střežený, chráněný či opevněný⁶

1 Dle Filóna z Byblu stáli na vrcholku genealogie Eliun a Ba´alat Bérytská, z nichž vzešel Uranus, který zplodil Ela (Krona), Baityla, Dagona a Astartu.

2 Akkadsky bítum a ilum, arabsky bajtun a iláhun-un je zde koncovkou neurčitého členu, která u prvního účastníka genitivního spojení logicky odpadá.

3 Známe i boha téhož jména (El), jak bude uvedeno v dalších kapitolách.

4 Jedná se o druhý kmen kořene \sqrt{nsb} (ncb)-postavit, být postaven. Odpovídá arabskému naSaba (u) **بَسَمَد** -vztyčit. MaSSebáh je tedy vztyčený kámen. Ringgren ho vztahuje k mužskému božstvu, zatímco ženské podle něj představovala ´ašeráh.

5 Aramejský kořen, který odpovídá hebrejskému $\sqrt{jšv}$ -sedět.

6 G. W. Bowersock: The Cult and Representation of Dusares in Roman Arabia

odvozující ho od arabského kořene Ḥrs (sloveso harasa سرح znamená střežit, hlídat-pozn. autorky). Arabské slovo Sanam صنم, s nímž se může čtenář též v literatuře setkat, má význam modla či idol a podle Zayadina bylo později chápáno spíše jako socha, zatímco rovněž arabské slovo wathan وَثَانٌ bylo dle něj používáno pro prostý betyl⁷. Hebrejské 'ašeráh s hamzou na začátku má dvojí význam. Označuje jednak bohyni Ašeru⁸, jednak posvátný kůl či háj. Vyskytuje se v Bibli a jednalo se o malý dřevěný votivní sloupek evokující posvátný háj nebo kultovní okrsek související nejspíše s foinickými kulty plodnosti. Rovněž hebrejské slovo 'amud (psáno s ajnem) označuje pylon nebo sloup(ek)⁹. Posledním termínem, který si vysvětlíme, je bāmáh (pl. bamot), opět hebrejské slovo překládané často jako podium či high place, tedy vyvýšené místo. Je to však výklad poněkud problematický, jak naznačila ve svém článku Lisbeth Friedová¹⁰. K řeckému překladu výrazu ve smyslu vyvýšené místo podle ní mohlo dojít díky častému uvození slova bamote předložkou na. Bamote pak značí boky, v ugaritských textech jde o partie zvířete, na nichž spočívají nohy jezdce. V akkadštině je pak téhož významu slovo bamtu, zatímco bamatu je používáno pro otevřenou neobydlenou krajinu¹¹, kde se často odehrávají bitvy, což by naznačovalo spíše úpatí a svahy kopců než přímo jejich vrcholky. Ovšem ani v akkadštině ani v ugaritštině není slova použito v kultovním kontextu. Současné chápání výrazu odpovídá Septuagintě, kde bylo při překladu užito řecké slovo pro vyvýšenou platformu. Vzhledem k tomu, že téhož slova užívá Homér k označení platformy pro vůz, dostáváme se přeneseně k bázi sochy boha a oltáři. Nebudeme dále pokračovat v rozboru slova, stačí vědět, že většina odborné literatury jej používá jednak pro přírodní vrcholek, ono vyvýšené místo, jednak pro vybudovanou platformu pro oltář či oltář sám-nejčastěji pak

7 Wathaníjjun znamená v arabštině pohan, modloslužebník, pohanský.

8 Tato bohyně mající vysokou pozici již v Ugaritu byla rovněž symbolizována stromem života či právě kůlem, který ho nahrazoval.

9 Též v arabštině jako 'a'midatun (أعمدة)-sloup, pilíř

10 Lisbeth S. Fried, The High Places (Bamot) and the Reforms of Hezekiah and Josiah: An Archaeological Investigation

11 Bámum-polovina; stráž, svah (pozn. autorky)

pro oltář v krajině pod širým nebem zpravidla na vrcholku hory. Nicméně chápeme-li výraz jako místo, po němž kráčí bůh a kde může být nalezen a uctíván, dává nám to doklad pouze o funkci a nikoli přesný typ kultovního zařízení, která Ezechiáš a Joziáš tak vehementně ničili (např. II Kr 18:3-4 či II Kr 23:3-25), zatímco Manasses obnovoval (II Kr 21:3). Toliko tedy o terminologii a nyní přistoupíme ke zmínkám v literárních pramenech, neboť tyto mají často význam zásadní.

Zmínky v literárních pramenech

Zmínky v literárních dílech jsou pro nás velmi důležité, neboť to co nám neřeknou přímé nálezy ani se nedozvíme z ikonografických zdrojů, nám často sdělí právě tyto. Teprve ale kombinací všech těchto tří pramenů můžeme dospět alespoň k částečnému poznání. Tak například víme, že v únoru při slavnosti Terminalií byla Římany přinášena oběť u mezníků (terminus) zasvěcených bohu Terminovi, ochránci ohraničené půdy. Doklad o tom nacházíme u Iuvenála v jeho satíře O výhodách stavu vojenského (16:35): „ *Dejme tomu, že nepoctivý můj soused mně náhle ukradne otcovskou půdu buď v horách neb ve volném kraji, vykope posvátný kámen, jenž stojí uprostřed mezí, který já každého roku jsem uctíval koláčem s kaší,...*” Xenofon se zase zmiňuje o lidech, kteří nechodí do chrámů, ale uctívají kameny, kusy dřeva a zvířata¹². Taktéž Theophrastus hovoří o lidech, kteří klečí a lijí olej na kameny stojící na křižovatkách¹³. Samotný výraz baitulos se nám pak objevuje jako glossa již u Hesychia¹⁴. Maximus z Tyru ve svém díle Philosophoumena ve 2. stol. n. l. píše: „ *Arabové slouží nevím komu, ale viděl jsem sochu, která byla čtverhranným kamenem.*”¹⁵ Dalším pramenem je Hérodotos, u nějž nalezneme například popis Melqartova chrámu v Tyru: „ *Chtěl jsem o těchto věcech zvědět něco určitého, at' už od kohokoli, a tak jsem odplul do Tyru ve Foiníkii, neboť jsem*

¹²Xenofon: Memorabilia, I, I,14-od Nilssona (bibliografie č. 49)

¹³Theophrastus: Characteres, 16-od Nilssona (bibliografie č. 49)

¹⁴Roscher, str. 746

¹⁵bibliografie č. 76

se dozvěděl, že je tam posvátný chrám Héraklův. Viděl jsem, že je vybaven mnohými obětními dary; stály tam také dva sloupy, jeden z čistého zlata, druhý ze smaragdu, který v noci nádherně zářil." (II 44) Hérodotos ovšem hledal původ Hérakla/Melqarta v Egyptě (II 43). Dočteme se u něj též například to, že Arabové uctívají Dionýsa, kterému říkají Orotalt a Uranii, kterou nazývají Alilat. Zajímavý je i obřad, kdy lidé mezi sebou uzavírají přátelství: „ Arabové nejvíce ze všech lidí ctí přátelské svazky. Uzavírají je tak, že se mezi dva, kteří chtějí přátelství uzavřít, postaví třetí muž a ostrým kamenem jim nařízne dlaně podél palců, potom vezme z obou pláštíků po niti a potře krví sedm kamenů ležících proti nim; přitom vzývá Dionýsa a Uranii." (III 8) Kameny a tím i bohové tu hrají nejspíš roli svědků. I s touto funkcí posvátných kamenů se ještě setkáme. Rovněž Pausanias nám ve své Cestě po Řecku zanechal informace o mnoha kamenech zde uctívaných. Z dalších autorů jsou pro nás důležití, hlavně pokud jde o zobrazení kultu kamene v Římě, Livius (Dějiny), Héródianos (Řím po Marku Aureliovi), Cassius Dión, autor Historie Augusta, Sextus Aureliu Viktor (Kniha o císařích). Pomoci nám mohou i Strabón či Diodóros Sicilský, Lúkianos ze Samosaty, Iamblichos a další. Velké množství zmínek o kultu kamenů na Blízkém východě nám pak poskytuje Bible. Není nutné zde vypisovat všechny pasáže z ní ani od výše zmíněných autorů, neboť většina z nich je přímo citována nebo uvedena alespoň odkazem v příslušných kapitolách. Tímto jsme tedy alespoň nastínili, s jakým materiálem je při zkoumání kultu kamenů možno pracovat.

Egejská oblast a Malá Asie

Jak již bylo naznačeno v předchozích kapitolách, v raných fázích vývoje náboženství člověka hrály značnou roli představy, které byly spjaty nějakým způsobem s přírodou a jejími cykly a proměnami. Jako kultovní místa sloužily jeskyně, prameny a háje, často s jednoduchým oltářem z neopracovaných kamenů.

Obětiny bývaly věšeny na větve stromů v těchto hájích. Svou úlohu měly i posvátné kameny. Při zkoumání takovýchto starobylých kultů jsou nám neocenitelnou pomůckou ikonografická zobrazení, jakkoli je nutné si uvědomit, že ani tato nám nemohou pomoci odkrýt, a plně tak pochopit, myšlenkové pochody ani pocity dávno mrtvých lidí. Bez jejich psaného svědectví zůstávají tak veškeré naše závěry pouhými dohady. Z těchto ikonografických vyobrazení jsou pro nás v egejské oblasti zvláště důležité scény na pečetích a prstenech, z nichž některé si nyní představíme.

Peter Warren rozdělil scény související s betylovým kultem na dva typy. Uvedeme si pár příkladů prvního z nich. Na destičce ze skelné pasty z mykénských hrobek Genie a 93 vidíme génie, kterak lijí libační tekutinu na pilíře a kruhové kameny, které vrší na mohyly, což mimo jiné naznačuje i jistou souvislost mezi pilíři a kulatými kameny. Rovněž oválný kámen uvnitř kruhové budovy s kónickou střechou zobrazenou na pečetě z východní Kréty by mohl být betylem. Postavy na pečetích se často kamene dotýkají nebo u něj klečí. Na pečetním prstenu z Hagia Triady se klečící žena dotýká pravou rukou valounu vejcovitého tvaru a ohlíží se zpět. V pravé části pečetě se nachází motýl a posvátný uzel. Na prstenu z Kalyvie (Mesara, Tombe dei Nobili n. 11) vidíme naopak muže klečícího opět u oválného valounu umístěného před svatyní se stromem. Muž je pravděpodobně nahý. Výjevu je přítomna i žena oděná pouze do kalhot, chvějící se v jakémsi extatickém prožitku. Za mužem letí pták. Podobnou kompozicí se vyznačuje i scéna na prstenu ze hrobky Sellopoulo 3 (Knóssos). Na ní klečí muž, opět nahý (kromě opasku, náramků a nákotníků), u kamene, o nějž se jednou rukou opírá, přičemž druhou zdvihá do vzduchu, tímto směrem otáčí i hlavu, vstříc ptáku, který se k němu snáší. Za kamenem vyrůstá mezi skalami strom. V horní části výjevu je do stran se rozvětvující objekt, nejspíše hvězda či kometa. O posvátný kámen se možná jedná i na prstenu z tholu A z Archanes (obr. 14). Zde stojí uprostřed výjevu velká bohatě oděná žena na isodomickém zdivu, která možná tančí. Napravo tlačí mužská postava do stromu v tripartitní

svatyni, nalevo pak klečí na isodomickém zdivu muž a pravou rukou se dotýká cylindrického objektu, který objímá svou levicí. Předmět je nepravidelného tvaru a je pokryt liniemi, možná provazy. Propletená struktura zdobící jeho povrch nám připomene objekt z tzv. Fresky s omphalem z Knóssu, o níž se ještě zmíním. Na ploše jsou vyobrazeni i dva zástupci okřídleného hmyzu. V paláci v Zakru, v místnosti 28 (Hall of Ceremonies), byla nalezena pečeť se ženou klečící před kruhovým kamenem. Hlava je nejasná, nebo chybí, ale celý postoj ženy je velmi podobný tomu na pečeti z Hagia Triady. Obrovský motýl je nejspíš přivolán klečícím mužem, který ho tím spojuje s kamenem. V uvedených příkladech se tedy jedná zřejmě o epifanii, přičemž motýl má stejnou funkci jako pták.

Druhá skupina kultovních scén zobrazuje dva kruhové objekty, v porovnání s postavou malých rozměrů, mezi nimiž vyrůstají listy pravděpodobně mořské cibule (starčeku), který byl užíván při obřadech souvisejících s plodností/úrodností. Tyto kameny mohou být na scéně pouze přítomny, aniž by se jich postavy dotýkaly¹⁶. To že tato skupina souvisí s předešlou vidíme na pečeti z Chanie. Dvě postavy tu uctívají sloup, za mužskou jsou umístěny ony dva kameny, mezi nimiž vyrůstají listy, nebo možná tryská pramen. Zmíněné výjevy tedy souvisí patrně se snahou zvýšit plodnost a úrodnost pomocí převzetí božské plodivé síly. Je rovněž možné, že výjevy s klečícími postavami objímajícími kameny či stromy by mohly být, zvláště budeme-li některé oválné předměty považovat za pohřební pithoi, scénami truchlení nad smrtí přírody či boha vegetace, který se pak znovu rodí a opět umírá podle vegetačního cyklu. Se souvislostí betylového kultu s úrodností a cyklem života a smrti souhlasí i M. Gallo a domnívá se, že obřad zahrnoval zatřesení stromem a nabídnutí obětí božstvu, jak jsme mohli vidět na výše zmíněném prstenu z Archanes. Tento rituál je znázorněn i na zlatém prstenu z Mykén (obr. 20). Stromové svatyně jsou i na zlatém

¹⁶To je i případ pečeti z Hagia Triady, na níž jsou ony kameny vpravo a žena stojící vlevo, která k nim patrně přichází (obr. 17). Naopak na bronzovém prstenu z Knóssu (obr. 2) žena na kamenech leží, vlevo za ní stojí kněžka.

prstenu z 15. stol. z Knóssu uloženém dnes v Oxfordu (obr. 18)¹⁷, další pečeti z Chanie (obr. 16) či Hagia Triady (obr. 19). Připomeneme-li si dále, že božstvo vždy přichází z výšky, a existenci symbolů hvězdy nebo komety, je tu možná naznačen nebeský původ kamenů.

Nyní přistoupíme k popisu nálezů skutečných posvátných kamenů v konkrétních lokalitách. Nejstarší pochází z Vasiliki. V jižní části hlavní budovy a v prostoru R z výkopů Dr. Zoese byla odkryta plocha o rozměrech asi 2 x 1,7m se dvěma dlažebními deskami obklopenými na severu a západě zakřivenou zdí. Na dláždění leží bílý kámen, po jehož jihozápadní a severovýchodní straně jsou umístěny další dva menší kameny. Dláždění a zeď zůstává záhadou, snad se jedná o pozůstatky rolnického příbytku nebo svatyně. Zoes plochu datuje do EM III. Je-li tato datace správná, máme zde důležitý doklad tohoto prvku mínojského náboženství již v předpalácovém období. Možným betylem je i kámen upevněný na centrálním nádvoří paláce v Mallii (obr. 12-13). Byl původně více oválného či vejcovitého tvaru než nyní. Je z šedého vápence a zasazený do podlahy téměř v polovině své výšky. Zdá se, že souvisí se zvýšenou platformou naproti, na níž byl možná umístěn trůn, a která byla centrem obřadu. V Gournii se jedná o kámen umístěný přímo před jihovýchodním křídlem paláce. Toto privilegované postavení naznačuje, že se opět jedná o místo rituálu, stejně tak je tomu i u druhého kruhového kamene v blízkosti Gournie. Dalším příkladem je mykénská svatyně ve Phylakopi na Mélu. Původně šlo o pravoúhlou halu s dvěma menšími místnostmi položenými vzadu podél západní zdi. Po obou stranách vstupního prostoru se nalézaly lavice pro obětiny. K této svatyni byla posléze

¹⁷Zde je vidět opět i souvislost s posvátným sloupem. K ženě v lesní krajině se snáší okřídlený bůh. Žena stojí u svatyně se sloupem, před níž se tyčí další vysoký sloup. Sloup je zobrazen i na prstenu z Kalyrie blízko Phaistu, kde před ním sedí bohyně. Výjevu se účastní žena a opice. Sloup může i symbolizovat svatyni božstva, nebo palác krále, což je možná příklad slavné Lví brány v Mykénách (obr. 27). Tomu by nasvědčoval i fakt, že ona antiteticky postavená zvířata jsou v tomto i většině ostatních případů lvi či gryfové, kteří slouží patrně za ochránce. Sloupy pokryté listy nebo stromy jsou i ony dva korunované dvojitou sekerou na sarkofágu z Hagia Triady, mezi něž je umístěno měsidlo na krev obětovaného býka. Na zadní straně sarkofágu napravo je pak svatyně se stromem ve svém středu.

přistavěna jiná, umístěná diagonálně a na východ od první. Mezi oběma svatyněmi bylo nádvoří s kruhovým betylem z bílého tufu. Zbývá dodat, že západní svatyně je datovaná do LH IIIA2 a východní do LH IIIB. Zajímavý je i nález z Archanes (7km jižně od Knóssu), kde byla na svazích hory Iuktas roku 1979 objevena budova se čtyřmi místnostmi uvnitř nízké ohradní zdi (temenu) orientovaná přibližně ke světovým stranám a mající vstup ze severu. Z východozápadně orientovaného koridoru se vchází do tří místností. Ve východní bylo nalezeno mnoho hliněných nádob, z nichž některé byly postaveny na schodech (oltáři) na konci místnosti. Obsahovaly zemědělské plodiny. V centrální místnosti jich bylo nalezeno ještě více, umístěné byly rovněž na jižním konci místnosti. Blízko nich byly objeveny pozůstatky terakotových chodidel, snad zbytky kultovní sochy. Poblíž této sochy se nachází vápencová vyvýšenina považovaná objeviteli za posvátný kámen, na nějž byla lita krev oběti. V západní místnosti byly nalezeny tři kostry, mladého svázaného a dýkou probodnutého muže, který podle zbarvení kostí vykrvácel. Ležel na platformě ve středu místnosti, za níž stojí pilíř s korytem okolo své báze sloužícím asi k zachytávání krve. Další kostry patřily asi 28ti-leté ženě, muži po třicítce a v koridoru ještě jedné osobě. Příčinou smrti bylo zřejmě zřícení stavby v důsledku zemětřesení na sklonku MM II, nicméně výše zmíněný mladík byl zavražděn. Tato osamocená svatyně pochází z protopalácového období. Posledním příkladem, který uvedu, je kámen objevený v roce 1937 Johnem Pendleburym na planině Lasithi na Krétě. Stojí před dveřmi domu z archaického období (700 př. n. l.) a sám objevitel ho označil za posvátný.¹⁸

Dalším důležitým aspektem v náboženství Kréty jsou tzv. pilířové krypty mínojských paláců a vil. Objevují se již v protopalácovém období, ale časté jsou až od neopalácového. Omezují se na oblast střední a jižní Kréty. Komplex zahrnuje zpravidla kryptu, horní sloupovou místnost, předsíň, nejméně jeden přístavek a schodiště. V Knóssu a Mallii jsou průchody

¹⁸Přírodní kameny byly dále nalezeny např. ve svatyni v Malém paláci v Knóssu z LM III, nebo v Koumase, ve svatyni ze středně mínojského období.

spojeny se skladovacími prostory. Krypta je pravoúhlá, někdy čtvercová a obsahuje jeden, dva nebo tři pilíře. V podlaze u báze pilířů je obvykle nádržka nebo kanálek na tekutinu. Na sakrální charakter pilířů lze usuzovat též ze symbolů dvojité sekery, hvězd a trojzubců, které jsou na nich vyryty. Mohly tedy sloužit i jako ochrana domu či skladu, nicméně interpretace se různí. Vedle tvrzení, že jde pouze o architektonický prvek a místnost byla skladištěm, se vyskytují i domněnky, že šlo o kultovní místnost s pilířem ve funkci betylu. Ovšem Nanno Marinatová nesouhlasí s tím, že by pilíře byly samy předmětem uctívání. Naopak se klání k názoru, že pilíř je sice posvátný, ale jen proto, že náleží ke svatyni¹⁹. Nemá smysl popisovat na tomto místě podrobně všechny pilířové krypty, uvedeme si pouze některé. Nejméně osm jich bylo nalezeno v Knóssu. Největší a nejcelistvější je komplex západně od jeho hlavního nádvoří. Z tohoto nádvoří je lehce dostupný po krátkém mělkém schodišti. Do všech místností se vstupuje z dlážděné předsíně zvané Předsíní kamenného sedadla podle kamenné lavice proti její severní zdi. Na západní straně se za pier-and-door systémem ukrývají dvě pilířové krypty obě o rozměrech přibližně 3,5 x 5,3m. V obou je umístěn centrální pilíř s vyrytými symboly dvojité sekery. Ve východní kryptě se nacházejí dvě pravoúhlé nádržky zapuštěné do podlahy asi 0,25m hluboko a to po západní a východní straně pilíře. Z této krypty se otevírá prostor do dvou úzkých skladovacích místností orientovaných severojižně a byly tu objeveny fragmenty kultovní výbavy datované do MMIA. Obě pilířové krypty pocházejí z neopalácového období. Severně od Předsíně kamenného sedadla se nalézají další skladovací prostory, v jižní pak byly opět shromážděny kultovní předměty. Severovýchodně od zmíněné předsíně a naproti hlavnímu nádvoří byly objeveny základy neopalácové tripartitní svatyně, která byla restaurována na základě miniatury tzv. Grandstand Fresco. Jihozápadně od předsíně se ještě nalézá podzemní skladiště, v němž se ukrývalo 24 kamenných váz. Je tedy vidět, že tato

¹⁹ Pilíře podle ní označovali místo, kde lze cítit silněji boží přítomnost. I omphalos v Delfách je prý ohniskem Apollónova chrámu, aniž by byl považován za anikonické zpodobnění boha.

oblast byla střediskem náboženských aktivit paláce, a to už možná ještě před jeho dostavbou, a poté snad až do postpalácového období. V Mallii byla pilířová krypta umístěna mezi hlavním nádvořím a Západním skladištěm. Ve Phaistu šlo o vydlážděnou místnost s dvěma pilíři nacházející se na západ od hlavního nádvoří. V tomto případě však nebyla v oblasti žádná skladiště. Snad byla tato místnost pilířovou kryptou v první fázi neopalácového období (MM III). Další pilířové krypty bychom našli ve vile v Hagia Triadě (místnost 17), v Malém paláci v Knóssu, v Místnosti lotusové lampy tamtéž, v tzv. Královské vile (obr. 4 a 9), domech A a T v Tylissu a jinde. Pozoruhodné však je, že máme nálezy těchto krypt i z funerálního kontextu, a sice v hrobkách v Hagia Triadě, v tholu I v Apesokari z protopalácového období, v Archanes (budova 7 jižně od tholu B) či v tzv. Chrámové hrobce (Temple Tomb), jak ji pojmenoval Evans (obr. 6-7). Poslední jmenovaná je dvoupatrovým neopalácovým souborem užívaným až do postpalácového období. Je východozápadně orientovaná, vstupní koridor se nalézá na jižní straně. Po zahnutí doprava se návštěvník dostane do malého vydlážděného dvora. Odtud pokračuje rovně do zastřešené vnitřní haly a za ní do vnější krypty s dvěma pilíři. Dále na západ je pak vnitřní krypta s jedním pilířem, která je vysekána do skály a je velmi tmavá. V obou kryptách byly nalezeny lidské kosti, což ukazuje na pohřební funkci. Horní patro je dosažitelné po dvojím schodišti, jedno vede ze vstupního průchodu, druhé z prostoru přiléhajícího přímo k první kryptě. Podle Evanse nad ní existovala svatyně rovněž s dvěma sloupy.²⁰ Souvislost kultu s pohřby bychom našli i v již zmíněné Hagia Triadě. Zde při výkopech ve velkém tholu a související skupině budov byla nalezena dvě strata oddělená vrstvou zeminy. Starší patřila snad do konce EM I a EM IIa, mladší patrně do EM III a především do MM Ia. Následující vrstva obsahovala předměty z MM Ib-MM II.

²⁰ V Hrobce dvojité sekery z Isopaty blízko Knóssu (obr. 10) zabírá pilíř, tentokrát zcela zapuštěný ve zdi taktéž ústřední bod, na nějž padne oko diváka hned po vstupu do místnosti. Kromě pilíře se zde našly též lavice a na podlaze množství předmětů-dvojité sekery, bronzové nože a zbytky meče, steatitové rhyton v podobě býčí hlavy apod. Celek budí dojem pohřební svatyně.

Malé vedlejší místnosti označené jako a-c byly postaveny na starší stavbě. Uvnitř této struktury datované do MMIIa byly upevněny dva kruhové kameny ve vzdálenosti asi 2m od sebe a u západní strany zdi vzdálené asi 18,6m od středu tholu. Nálezci se o těchto kamenech domnívají, že se jedná o betyly a vidí v nich možný symbol dveřních pilířů představujících hranici mezi světem živých a mrtvých. Na tomto místě se mohly odehrávat obřady k poctě mrtvého, náčiní potřebné k těmto rituálům bylo, zdá se, uskladněno ve skupinách místností okolo hrobky, soudě podle hojnosti keramiky nalezené vně tholu. Prvotním shromaždištěm těchto předmětů byly logicky přístavky (snad z MMIIa) přímo vedle tholu. Poté co byla zaplněna hrobka, tyto prostory byly přeměněny na ossuaria a nová keramika musela být skladována jinde. Během období MMIIa zřejmě došlo k sesuvu půdy a polovina zdi s betyly byla zasypána. Hned poté byly vybudovány výše zmíněné místnosti a-c, opět jako skladiště, a jeden z betylů byl zahrnut do vnějšího severozápadního rohu této nové struktury. Následně došlo opět k přeplnění, vystavění místností 1-10, jejichž obsah byl pak vynesena, aby byl získán pro keramiku již z období MMIIb, a skončil nejspíš v jámě za jižní polovinou zdi s betyly. Rozborem četnosti tvarů nalezených nádob usuzuje V. La Rosa, že soupravu pro rituál možná tvořily malý džbán, čtyři skotelia a malá mělká miska. M. Cultraro vidí pak hlavní obřad k poctě mrtvého jako libaci. Je rovněž možné, že při něm docházelo i k opékání bochníků chleba a jiných potravin (zvířecí kosti se však v depozitu nenašly) a dle různých kuchyňských hrnců zřejmě i k ohřívání či míchání tekutin. Nálezy některých zdejších menších tvarů i ve vrstvách osídlení by pak naznačovaly, že některé nádoby nesloužily jen rituálnímu účelu. V průběhu MM II byl vybudován dlážděný pravoúhlý prostor. Do jeho jižní zdi byl začleněn jeden z betylů, druhý, okolo něhož však nejsou stopy po deskách či zdích, byl možná umístěn do středu jiné zdi podél dlážděné oblasti. Vzniká nám prostor o rozměrech 4,5 x 2,5m se zdí a vstupem z jihu a dvěma starými betyly. Malá svatyně s betyly a obětním stolem v centru dláždění nahradila zeď s betyly

ve funkci konání obřadů. Zmenšil se tak význam hrobky a rituál postupně ztratil svůj pohřební charakter. Oblast se stala jakousi veřejnou kaplí, a tudíž nebylo dále potřeba prostor pro uskladňování výbavy po obřadech.

Možnou souvislost s pohřebním kultem vidí Marinatová i ve výše zmíněných kryptách v Knóssu a Malii, neboť jejich orientace na západ by podle ní mohla mít co dělat s představou o západu jako říši mrtvých. Navíc jsou krypty tmavé a hrobku připomínají. Kanálky u pilířů ukazují na libační rituály, nálezy lamp zase na to, že část rituálů se mohla odehrávat v noci. Dle zvířecích kostí nalezených v kryptách západních křídel paláců v Knóssu, Mallii a Domě A v Tylissu usuzuje Platon i na zvířecí obětiny. Spodní patro pilířových krypt tak považuje Marinatová za spjaté s chtonickými kultury souvisejícími s temnotou a smrtí, zatímco horní patro spojuje s kultem nebeského božstva a tudíž se světlem a znovuzrozením. Na tomto místě je nutné se zmínit i o přírodních svatyních v jeskyních, neboť podle některých vědců evokovaly pilířové krypty zkušenost člověka právě z nich, a pilíře by se pak vztahovaly k božstvům uctívaným v podobě stalaktitů a stalagmitů. Jeskyně začínají přebírat kultovní význam nejspíš někdy od MMI. Mezi nejranější jeskynní svatyně patří jeskyně v Psychro. Byla užívána nejprve jako obydlí v protopalácovém období a skládá se ze tří částí: terasy (40 x 4-5m) vedoucí ke vstupu, horní místnosti široké přibližně 25 a hluboké 30m, odkud máme obětiny bronzových předmětů ještě z geometrického období a spodní místnosti, která končí asi 65m od vstupu u jezírka obklopeného dutinami, stalagmity a stalaktity. Nálezy z této spodní místnosti ji datují zejména do neopalácového období a zahrnují asi 500 bronzů (dvojité sekery, šperky, ale i nože a dýky) a keramiku. V horní místnosti byl umístěn oltář z neopalácového období a skladiště. Podobnost mezi uspořádáním dolní-horní místnost v jeskyni a pilířových kryptách je dalším důvodem pro výše zmíněnou interpretaci krypt²¹. Ovšem stalagmitické pilíře s posvátným

²¹Ať je již tato interpretace (krypty-záhrobí-jeskyně) správná či nikoli, jeskyně jako vchod do podsvětí je častým motivem nejen v pozdějším Řecku, ale vyskytuje se i v jiných a mnohem mladších kulturách na opačném konci

významem nalezneme i blížeji Knóssu, v Jeskyni Eileithyie. Její vstup byl nalezen pod svahem kopce u Amnisu. Zhruba v její polovině stojí asi 1,5m vysoký stalagmit, okolo něhož byla postavena malá ohradní zeď vysoká asi 0,45m (temenos) z malých kamenů bez cementu zdůrazňující jeho svatost. Naproti stalagmitu se nacházel hrubý čtvercový kámen, snad cosi jako oltář. Další stalagmitové útvary menších rozměrů byly nalezeny i v dalších částech jeskyně, a při výkopech Dr. Josepha Hatzidakiho v roce 1886 bylo odkryto také množství terakotových fragmentů váz z různých období, od nejstaršího do římského. Eileithyia, bohyně spojovaná s porodem, a tím i s plodností by podle některých mohla představovat variantu mínojské Matky Bohyně²².

Na Krétě bychom mohli nejspíš hledat i původ bohyně Rheiy (dcery Gé a Úrana), která tu byla v helénské době silným božstvem²³. Zde prý ukryla čerstvě narozeného Dia. Jeho otec Kronos podle legendy totiž své děti polykal, aby se vyhnul předpovědi, že ho svrhne jeho syn. Místo Dia mu však Rheia podstrčila kámen. Když později vypil nápoj s dávidlem, který mu připravila, vyvrhl nejprve kámen a poté i své potomky. Onen kámen pak Zeus umístil v Delfách, kde jej lidé denně potírají olejem a o svátcích ho pokrývají proužky surové vlny (Paus. 10.24). Tuto síť můžeme vidět i na mramorové kopii omphalu. Po jeho stranách stáli údajně dva Diovi orli jako odkaz na mýtus o Delfách jako středu světa. Podle něho Zeus vypustil z opačných stran světa dva orli a místo, kde se potkali, bylo stanoveno jako střed světa a označeno kamenem zvaným omfalos (pupek). V pozdějších dobách byl zdejší omfalos pokládán za hrobku Pythona, nebo též Dionýsa, jehož přítel Hyakinthos měl být pochován pod svatyní amyklajského Apollona. V Delfách bylo ovšem nalezeno více exemplářů těchto kamenů. Jeden byl umístěn na terase jižně od pokladnice Athéňanů a druhý na poslední zákrutě Svaté cesty. První je hladký, druhý je oděn do sítě (obr. 24). Ale ani jeden není oním, co se nalézal v celle. Ani

světa, např. u středoamerických Indiánů.

²²Nebyla by ostatně jedinou bohyní uctívanou v jeskyních. Například Astarta ve Wastě jižně od Adlunu byla také uctívána v jeskyni.

²³Bývala ztotožňována též s Kybelé a Dé-métér (Zemí-matkou).

výše zmíněná síť pro nás není novinkou. Je zobrazena již na Fresce s omphalem (obr. 1), štukovém fragmentu nalezeném v tzv. Room of the stone spout blízko Cow-boy fresco na východním úbočí knósského paláce a datovaném do LM II. Znázorňuje modrošedý objekt připomínající stalagmit na bílém pozadí nepravidelně obtočený červenou stuhou. Kámen v Delfách je tedy nepochybně pozůstatkem starého kultu, kterého se později Apollón zmocnil stejně jako samotného orákula. Na mincích (hl. Seleukovských²⁴) je často zobrazován sedící právě na omphalu (obr. 23). Ačkoli podle některých vědců odkazuje omphalos zobrazený na onom štukovém fragmentu na ženské božstvo, je možné, že delfský kámen a ostatní baetyly měly bisexuální charakter a byly přisouzeny mužskému či ženskému aspektu božského páru.

Zajímavé je, že k výše zmíněné řecké legendě bychom našli paralely i na Blízkém východě a zejména v Malé Asii u Churritů a Chetitů. Podle chetitského mýtu je Anu (Nebe-Úranus) vykastrován Kumarbim (Kronem). Kumarbi potom zplodí tři syny, které však spolýká. Místo boha bouře a vod je mu však podstrčen kámen a jeho syn ho později svrhne. Kámen tu však přebírá božskou sílu díky svému dřívějšímu pobytu v těle boha. Bedřich Hrozný předpokládal na Krétě i kult bohyně Kupapaš, s níž se setkáváme rovněž u Chetitů a která se objevuje jak u Churritů, tak v asyrsko-kappadockých nápisech²⁵. V chetitských hieroglyfech je znázorňována obrazem ptáka²⁶. Churritské, stejně jako asyrskobabylónské vlivy nalezneme i v náboženství Urartu²⁷.

24 Např. mince Antiocha I.-IV., Seleuka III., Demetria I. a II., Alexandra I. aj. S tímto motivem se setkáme i v Parthii (obr. 22).

25 Spojoval ji s Kubebe/Kybebe a Kybélé, o níž budeme ještě mluvit v souvislosti s kultem Velké Matky bohů Idské Kybélé v kapitole o Římu. V maloasijských a syrských horách byla odjakživa uctívána Velká Matka, později Velká Matka bohů, jejíž kult se dostal do iónských měst, kde byla ztotožňována s podobnými řeckými bohyněmi, např. Rheiou. Ke konci 5. stol. pronikla Kybélé i do Athén. Dostala se ovšem i do semitského prostředí a byla spojena s původně semitskou Afroditou, čímž byly do jejího kultu zahrnuty i prvky kultu Adonida/Attida. Attis vstává (podobně jako i syrský Tammúz) každý rok na jaře z mrtvých a představuje tak symbol znovuzrození a opakování přírodního cyklu. U Chetitů se se symbolikou boha, který opouští zemi, na níž pak vše hyne, setkáváme také. Telepina pak marně hledá i bůh bouřky a orel. Nalezne ho až včela. (opět symbolika hmyzu a ptáků, srv. s mínojskými pečetěmi)

26 Astartě i Afrodité byly obětovány holubice (viz dále).

27 Tento státní útvar vznikl někdy koncem 2. tis. spojením churritských kmenů

Dovolíme si nyní tuto malou odbočku, neboť i v urartejském kultu se setkáváme s posvátnými stromy a kameny, respektive stélami. Urartejci měli mnoho bohů (téměř 80 jich je uvedeno na nápisu Mcher Kapusi u jezera Van²⁸), ale hlavním bohem byl Haldi, bůh nebe, slunce i větru, země i stád, ale hlavně válek, podle něhož nazývali i sebe a svou zem. K němu se přidružoval Teišebi (psaný v asyrských textech ideogramem pro Adada), bůh bouře a též války, se svou družkou Chubou (churritská Chebat/Chepa, družka boha Tešuby, bohyně jarní oblohy). Trojici uzavíral bůh slunce Šivini (psaný asyrským ideogramem pro Šamaše). Kromě výše zmíněných bohů známe i božstva spojená právě se starobylými totemovými kulty. Jsou jimi Ebani (bůh země), Suinina (bůh moře a vod), Arni (bůh výšin a hor), Chara (bůh cest) a Airaini (bůh jeskyní). Tyto kulty se nám, bohužel, nedochovaly v nápisech. Můžeme je ale sledovat na pečetích. Vedle stromu života se na nich setkáváme také s astrálními symboly. Souvislost posvátného stromu a stél můžeme sledovat na otisku pečetě z Toprach-kale (obr. 30). Vidíme tu člověka v modlitební pozici, strom, nádobu s vodou, tři stély a jakýsi kultovní předmět za nimi. Urartejci nazývali kamenné stély pulusi, ale toto slovo používali i pro nápisy ve skalách. I samotné stély však někdy nesou klínopisné nápisy. Se skutečnými stélami se zaobleným vrchem se setkáváme v urartejských svatyních pod širým nebem ve Van, Bostankaya a hlavně v Altintepe. Sestávaly z otevřených nekrytých dvorů s oltářem a/nebo pilíři. Poslední zmíněná pochází z poloviny 8. či raného 7. stol. př. n. l. a možná souvisela s kultem mrtvých. Stála tu řada čtyř pilířů o výšce 2,3m se zakulacenou horní částí. Každý z nich stojící ve vlastní bázi. Naproti byl umístěn oltář (obr. 29). Desku s vyhloubeným lůžkem se stélou z první třetiny 1. tis. nacházíme také

a ovládl záhy území mezi jezery Van, Urmijským a Sevanským. Zasahoval až k břehům Kaspického a Černého moře. V 8. stol. se začal rozpínat i směrem do Sýrie, což mělo za následek téměř dvoustleté boje s Asýrií. Zbytky někdejšího impéria však padly roku 609 př. n. l. pod náporom Skythů.

²⁸ Každému božstvu je tu přiřazen patřičný počet a druh obětovaných zvířat. Dveře vysekané ve skále se skládají ze tří nik vložených jedna do druhé a představují bránu, skrze níž vychází ze skály bůh sídlící v hoře. V zikkuratech u chrámů v jižní Mezopotámii (např. chrámy Marduka v Babylónu, Šamaše v Sipparu, Aššura v Kar-Tukulti-Ninurta) se vyskytuje rovněž nika, k níž vede schodiště.

v Hasanlu.

Jak bylo tedy naznačeno, Malá Asie měla vliv i na řecké náboženství. Apollóna odsud přejali Řekové někdy v 10. stol., z mykénských tabulkových archivů ho do té doby známe jen pod jménem Iatros (lékař). U Homéra je Apollón ochráncem Trójanů. Bedřich Hrozný při překladu hieroglyfických nápisů z chetitských oltářů v Emni Ghazi a Eski Kišla též zjistil, že Chetitě uctívali i boha dveří jménem Apulunaš, jehož symbolem byl svazek rákosí, s nímž se setkáváme i přede dveřmi sumerských chrámů. Vzhledem k tomu, že brána se řekne babylonsky abullum, jméno Apuluna podle něj mohlo vzniknout v Malé Asii ve 3. tis. za babylonsko-asyrské kolonizace. Od Chetitů ho pak převzali Řekové, u nichž byl Apollón Ochránce dveří²⁹ (Apollo Thyraios) symbolizován špičatým pilířem přede dveřmi³⁰. Víme také, že před každým řeckým domem stával rovněž kónický kámen, někdy zdobený lištami a nazývaný Apollo Agyieus, tj. Apollón ulice (obr. 25). Kámen ochraňoval dům před zlem a v klasickém období byl zasvěcen Apollónovi jakožto velkému odvraceči zla. Byl prý na něj lit olej a někdy stával poblíž i oltář. Apollón Agyieus byl hojně uctíván v Arkádii a zdá se, že původně mohl souviset s pilířem symbolizujícím úrodnost. Také u Aristofana se dočteme o sloupku před domem, u něhož postávají milenci, jimž pomáhá v sexuálním spojení. Apollónův vztah k přírodě a tudíž symboliku vegetace bychom, možná, mohli hledat i v jeho chrámu v Bassae. V představbě tohoto chrámu z pol. 5. stol. je totiž zajímavá zadní část oddělená výběžky zdí, mezi něž byl postaven korintský sloup. Prostor byl při východu slunce osvětlován díky druhému vchodu na této světové straně. Podle jedné verze by právě tento sloup sloužil jako posvátný představující strom. Navíc o uctívání Apollóna v podobě stromu máme doklady. Kámen

29 Čtverhranné kameny nalezené před branami Tróje při Döfpfeldově i pozdějším americkém výzkumu měly nejspíš také sakrální povahu.

30 Bohyní vchodu byla v Řecku i Hekaté přišedší do Athén z Kárie a symbolizovaná kameny přede dveřmi domů stejně jako Apollón. Byla uctívána i na trojcestí jako postava s trojitým tělem a pochodněmi v rukou. Řekové na ni pohlíželi jako na bohyni magie, a jako taková může zlé síly nejen přivolat, ale také odvrátit.

přede dveřmi domů bývá označován též jako Apollo Patroos,

-19-

mýtický předek Athéňanů, což je výsledkem politicko-náboženského vývoje. U oblíbených kultovních míst se totiž postupem času nahromadilo množství darů, takže vznikla nutnost vystavět pro ně budovu. V některých případech se pak dostal kult pod patronaci určité rodiny, která zdejší půdu vlastnila. To se stalo určitou prestižní záležitostí. Nižší vrstvy obyvatelstva uctívaly nadále malé přírodní svatyně nebo božstva, provozování jejichž kultu měla v držení ona rodina, na níž byli závislí. Vznikla kultovní sdružení dělená na phratrie. Politické reformy Solóna a Kleisthena moc rodové šlechty oslabily, čímž se dostala do popředí střední vrstva obyvatelstva. Kult tak zahrnul všechny lidi a staří domácí bohové byli phatriemi převzati. Dostali pak přídomky phatrioi (bohové bratrstva) či patrooi (zdědění po předcích). Rovněž Apollo Amyklaios je na mincích³¹ zpodobněn coby sloup s hlavou³². Pausanias (1.44.) zmiňuje i pyramidální kámen z Megary označovaný jako Apollo Carinus. Tentýž autor také popisuje kámen v boiótském Hyéttu, kde je „ svatyně Hérakleova, v níž hledají nemocní vyléčení. Umělecky zpracovaná socha v chrámu sice není, ale mají tu hrubě otesaný balvan po starém zvyku." (Paus.9.24.) Také balvany Charitek se podle Pausania v nejstarším chrámu v Orchomenu těší preveliké úctě. Spadly prý z nebe Eteoklovi pod ochranu (9.38). Meteorického původu byl i kámen v Aigospotamoi. Víme též o posvátném kameni v Thespiích uctívaném jako Eros. A takto bychom mohli pokračovat dále, neboť podobných kamenů bylo v Řecku vícero.

31 Např. na minci z Lakonie jej vidíme v helmě a s lukem. Tělo je nahrazeno sloupem (obr. 26).

32 Připomeňme si též částečně anikonické stély Herma. U stejného autora se můžeme dočíst i o 30 čtverhranných kamenech okolo zpodobnění Herma, jimž lidé dávají jména a uctívají je: „ Obvod agory ve Fárách je podle staršího způsobu velký, uprostřed pak je vztyčena socha vousatého Herma z mramoru. Stojí přímo na zemi a má čtverhrannou podobu nevelkého rozsahu. Je na ní nápis o tom, že jí věnoval messénský Simylos. Hermés se jmenuje Ochránce agory (Agoraios), vedle něho pak je věštírna...Ve Fárách je také voda zasvěcena Hermovi. Pramen má jméno Náma, ryby však z něho neloví, neboť ty podle víry náležejí božstvu. V těsné blízkosti sochy leží na zemi čtverhranné kameny, počtem třicet; Fárští je chovají v úctě, vždyť každému dávají jméno některého boha. Ostatně za starších dob se u všech Řeků těšily úctě k bohům neopracované balvany místo soch." (Paus. 7.22) Necelé 3km od města se pak ještě nacházel háj Dioskúrů bez chrámu a soch, zato s oltářem z valounů.

V této kapitole byly ukázány rysy kultu kamenů jak na Krétě,

-20-

tak posléze i v historickém Řecku a Malé Asii, jejíž vliv na okolní oblasti a Středomoří zde byl také nastíněn. Nyní přejdeme do syropalestinské oblasti, neboť mezi semitským obyvatelstvem byl tento kult obzvláště rozšířen.

Syropalestina a Foiničané

Je obtížné dělit v této oblasti památky podle zdejších četných národů, s jejichž názvy se v Bibli setkáváme, jednak vzhledem k faktu, že tyto národy vytvářely do jisté míry společně syrskou kulturu a vzájemně se ovlivňovali v myšlení i uměleckém vyjadřování, jednak proto, že o některých nelze ani s jistotou říci, zda se jednalo skutečně o národ v pravém smyslu toho slova. Například Foiničané jen velmi málo užívali výrazů, které by je označovali souhrnně, naopak u nich převažovalo spíše vědomí příslušnosti k určitému městu. Z tohoto důvodu jsem se rozhodla pojednat o Syropalestině jako o celku s bližším zaměřením na Nabatejce, kterým je věnována samostatná část, a právě na Foiničany, neboť tito velmi přispěli k rozšíření zdejší kultury do celého Středomoří. Uvedeme si však i lokality izraelské a kenaanejské³³.

Nahlédneme-li do literárních pramenů, zmínky o uctívání posvátných kamenů nalézáme přímo v Bibli. Existuje zde mnoho pasáží přirovnávajících Boha ke skále: „*Nebo kdo jest Bohem kromě Hospodina, a kdo skalou kromě Boha našeho?*“ (Ž 18:32) „*...Zdaliž jest Bůh kromě mne? Nenít' jistě žádné skály, jáť o žádné nevím.*“ (Iz 44:8) Podobně tomu je i v Žalmech 28:1; 144:1. Ačkoli celek vyznívá v tomto případě spíše jako velebení Boha coby opory (II Sam 22:2-3), přesto je možné, že se jedná i o ozvěnu dřívějších náboženských tradic. Jednoznačnější doklad

³³S označením Kenaanejci se setkáváme i v Bibli. Zde je tento pojem používán pro obyvatelstvo a celé území před příchodem Izraelitů, a tudíž mnohé památky nelze označit přímo za foinické. Foiničané sami sebe označovali rovněž jako Kenaanejce, což pochází zřejmě od slova kinachchu („purpurová červeň“), které čteme například v akkadských textech z Nuzi. Název Foiničané je pak řeckého původu a setkáme se s ním již u Homéra. Taktéž v mykénských textech se objevuje výraz označující červenou barvu po-ni-ki-ja.

o uctívání kamenů nalezneme v kapitole 28 knihy Genesis (verše

-21-

18-22), v níž se dočteme sen o žebříku, který se zdál Jákobovi: „ Vstav pak Jákob ráno, vzal kámen, kterýž byl podložil pod hlavu svou, a postavil jej na znamení pamětné, a polil jej svrchu olejem. Protož nazval jméno místa toho Bethel, ježto prvé to město slulo Lůza. Zavázal se také Jákob slibem, řka: Jestliže Bůh bude se mnou, ostříhati mne bude na cestě této, kterouž já jdu, a dá-li mi chléb ku pokrmu a roucho k oděvu, a navrátím-li se v pokoji do domu otce svého, a bude mi Hospodin za Boha: Kámen tento, kterýž jsem postavil na památku, bude domem Božím, a ze všech věcí, kteréž mi dáš, desátky spravedlivě tobě dám." Nebo znovu v 35. kapitole téže knihy (verše 14, 15): „ Jákob pak vyzdvihl znamení pamětné na místě tom, na kterémž mluvil s ním, sloup kamenný; a pokropil ho skropením, a svrchu polil jej olejem. A nazval Jákob místa toho, na kterémž mluvil s ním Bůh, Bethel." Jak již bylo uvedeno, slovo Bét-el znamená Dům Boží. Podobnou pasáží je i ta z Gn 35:6-7. Doba praotců (tedy Abraháma, Izáka a Jákoba) bývá obvykle datována do poslední fáze střední nebo začátku pozdní doby bronzové. Místo související s Jákobovým snem se pravděpodobně dnes nachází u obce Beitínu, 6km na sever od Ramala. Z proroctví Amose víme, že zdejší místo bylo uctíváno, stály zde oltáře (Am 3:14) a místo mělo své kněží. Svatyně založená Jarobeámem I. se sice nenašla, místo však bylo důležitým kultovním centrem již dříve. Zmíněný král zde prý dal postavit zlaté tele (I Kr 12:28-33, 13:1-5), za což je v Bibli kritizován. Obdobnou kritikou se vyznačují i další pasáže týkající se uctívání kamenů nesouvisejících s pravým Bohem, o to silnější jedná-li se o odvrácení se Izraelitů samých: „ Kteříž říkají dřevu: Otec můj jsi, a kameni: Ty jsi mne zplodil." (Jer 2:27) „ Nebo i oni vystavěli sobě výsosti a sloupy, i háje na každém pahrbku vysokém a pod každým stromem zeleným." (I Kr 14:23, podobně i II Kr 16:4 a 17:10, II Par 28:4 či Deut 32:18, 30-31) Výše citované verše nám názorně ukazují, jak byl kult kamenů rozšířen a že byl znám nejen u Izraelitů, kteří částečně přebrali místní zvyky, nýbrž po celém

syropalestinském území. Nyní se seznámíme s několika lokalitami,

-22-

u nichž je doložen či alespoň předpokládán takovýto druh kultu. Půjde jak o lokality se stélami či bāmáh uvnitř chrámových okrsků, tak i o svatyně pod širým nebem. Hned první takovou lokalitou je slavné Megiddo, dnešní Tell 'el-Mutesellim (obr. 38). Tyčí se na kopci nad Jizreelským údolím a na jeho 15ti-akrové ploše se v mezi koncem 6. tis. až 5. stol. vystřídalo celkem dvacet měst, bylo jak kenaanejským královským městem, tak svého času i egyptským správním centrem. První opevněné město zde vzniklo na počátku 3. tis. Místní bāmáh (obr. 43) z nakupeného kamení ve stratu XVI je kruhové o průměru 8,7m a výšce téměř jeden a půl metru a pochází z rané doby bronzové. Na jeho vrchol vedlo sedm schodů. Celek byl obklopen kamennou zdí pravouhlého půdorysu. Šlo asi tedy o posvátné návrší. Byly zde zřejmě vykonávány oběti, soudě podle množství střepů a zvířecích kostí. Na začátku následujícího tisíciletí byl u bāmáh postaven komplex tří chrámů. Všechny byly typu megara a každý se skládal z pravouhlé místnosti s bāmáh na konci a otevřeným dvorem v přední části. Ke konci tisíciletí byl na troskách svých předchůdců vybudován nový chrám s malou kultovní místností a dvěma věžemi vpředu. Lokalita Tel Qasile u ústí řeky Yarkon je dnes uvnitř hranic Tel Avivu. Tři strata na jižní části pahorku zahrnují filištínskou rezidenční čtvrť s posvátným okrskem z počátku doby železné (12.-10. stol.). V 10. stol. se město dostalo pod kontrolu Izraele. Na východní straně tellu bylo nalezeno několik chrámů postavených jeden na druhém. První chrám z vrstvy XII byl malý. Měl jedinou místnost (6,6 x 6,4m), vstup ve středu východní zdi a cihlové lavice podél některých zdí. Uvnitř místnosti naproti vstupu byla zvýšená platforma z omítnutých cihel. Místnost za ní sloužila patrně jako skladiště. Východně a severně od svatyně byl dvůr a jihovýchodně od něj veřejná budova s několika místnostmi a velkou halou s ohništěm a lavicemi podél zdí. Při stavbě druhého chrámu (stratum XI) byla oblast zvětšena na 8,5 x 7,7m. Svatostánek měl opět vstup na východní straně a lavice podél zdí a malou místnost vytvořenou cihlovou zídkou v jihozápadním rohu,

v níž byla nalezena keramika a další předměty. Západně od tohoto

-23-

chrámu se pak nacházel jiný, menší (5,6 x 3,5m), opět s lavicemi a s malým bāmáh na nejzazším konci naproti vstupu. Měl dva schody a proti němu byly umístěny tři vysoké rituální keramické stojany. Třetí chrám (stratum X) byl větší než předešlé (14,5 x 8m) se vstupem tentokrát ze severu, lavicemi a malou skladovací místností podél západní zdi chrámu vytvořené dělicí zídkou. Naproti této stálo 90 cm vysoké bāmáh s dvěma schody na každé straně. Blízko něj bylo ve skladovací prostře nalezeno mnoho předmětů. Severovýchodně od chrámu bylo nádvoří a proti vstupu stál čtvercový obětní oltář. Bāmáh bylo nalezeno i v lokalitě jménem Dan, která se nalézá u úpatí hory Hermon na severovýchodě dnešního Izraele a zabírá plochu přes 50 akrů. Vyvěrá tu stejnojmenná řeka, jeden ze zdrojů Jordánu. Zdejší okolí je tudíž úrodné a navíc město leželo na hlavní obchodní trase z Galileje do Damašku. Původně bylo známo jako Lešem či Laiš, na Dan bylo přejmenováno až během 12. stol. po zničení kmenem, který mu dal jméno (Soudci 18). Místní kultovní okrsek se nacházel se na severní straně návrší a jednalo se o svatyni zahrnující oblast o rozměrech 60 x 45m s oltářem na nádvoří, který byl opraven v polovině 9. stol. Achabem, který rovněž nechal vybudovat bāmáh (20 x 18m). Původní high place bylo totiž zničeno v 10. stol. Během vlády Jeroboama II. na začátku 8. stol. bylo k jižní straně bāmáh přidáno monumentální schodiště a vztyčen menší oltář. Bāmáh bylo opět zničeno při dobytí města vojsky Tiglatpilesara III. roku 732, a ačkoli bylo nedlouho poté znovu obnoveno, nezískalo již zpět svůj dřívější význam. Z období izraelského města pochází i vnitřní a vnější brána z bazaltu na úpatí jižní strany kopce. Vně vnitřní brány bylo umístěno pět kamenů o výšce přibližně 60cm, které patrně sloužily jako masseby. Snad ještě lepší příklad užití stél můžeme spatřit v lokalitě následující. Chasór, dnešní Tell 'al-Kadah či Tell Wakkás (obr. 39) mezi Genezaretským jezerem a jezerem Chule, se skládá z akropole na jihu o rozloze 30 akrů a nižšího tellu o ploše 170 akrů. Byl největším kenaanejským městem 2. tis. a udržoval obchodní styky s Mari.

Zmíněn je i v textech z 'el-Amarny ze 14. stol., které uvádí

-24-

místního krále (jediný s tímto titulem) Abd-Tirshi jako loyálního vůči Egyptu. Město bylo zničeno na konci pozdní doby bronzové okolo roku 1200. Poté tu bylo jen nepatrné izraelitské osídlení a to až do 10. stol., kdy bylo založeno za vlády Šalamouna jako město královské. Po dobytí Tiglatpilesemem III. už své postavení zpět nezískalo, ačkoli osídlení v malé míře tu pokračovalo až do helénistického období, kdy bylo místo definitivně opuštěno. Kenaanejské město se rozprostíralo jak na akropoli tak na nižším tellu a bylo opevněné. V jeho severní části byl nalezen rozlehlý chrám, respektive zřejmě čtyři chrámy postavené jeden na druhém v průběhu 17.-13. stol. Poslední byl největší a byl postaven ve 14. stol. Skládal se ze tří místností v řadě za sebou, vstupní haly na jihu, centrální místnosti a nejposvátnějšího prostoru, který byl zároveň největší. V jeho severní zdi se nacházela pravoúhlá nika snad pro sochu boha. Vnitřní strany zdí byly lemovány bazaltovými ortostaty. Jeden velký se lvem byl možná součástí páru, který byl umístěn po obou stranách vstupu. V ruinách svatyně byl nalezen vedle soch, nádob a dalších předmětů také čtvercový bazaltový oltář na pálení kadidla, na jehož jedné straně můžeme vidět v nízkém reliéfu provedený kruh s křížem uprostřed, symbol kenaanejského boha bouře. V západní části nižšího města byl odkryt malý chrámek ze 14. stol. Na zadním konci budovy stála řada bazaltových stél. Na jedné z nich byl znázorněn pár rukou zvednutých k modlitbě a nad nimi srpek měsíce a sluneční disk. Rovněž se tu našly sochy sedící postavy a lva (obr. 40). Taktéž zvýšená platforma ve středu nádvoří naproti paláci na akropoli sloužila nejspíše ke kultovním účelům. Neméně známou a neméně důležitou lokalitou je starověký Šechem. Dnes se ovšem nazývá Tell Baláta a nachází se mezi dvěma horami rovněž s náboženským významem Mt. Ebal a Mt. Gerizim. Na nich nechal Mojžíš postavit kameny omítnuté a popsané slovy Božího zákona a zde byla vydána zlořečení a stanoveny tresty pro ty, kdož ho překročí (Deut 27). Zde vztyčil Jozue oltář Hospodinovi (Joz 8:30-35) a v Šechemu uzavřel smlouvu o velebení jediného Boha, jejímž svědkem se stal

kámen pod dubem u svatyně Hospodinovy (Joz 24:24-28)³⁴. Šechemský chrám byl objeven Ernstem Sellinem 1926, mezi lety 1956-73 tu pak probíhaly americké výzkumy³⁵. Chrám je široký 70 stop a dlouhý 86. Měl dvě věže po stranách vchodu na východní straně. Hlavní halu dělily dvě řady sloupů. V mělkém výklenku v její zadní stěně byl zřejmě umístěn kultovní předmět. Nalevo i napravo od vchodu bylo po jedné vedlejší místnosti a prostor mezi nimi tvořil zastřešenou předsíň. Na nádvoří před chrámem byl velký pravoúhlý oltář z hlíny a kamene asi pro zvířecí oběti. Východně od oltáře stála masseba bez nápisů (umístěna před chrám stejně jako oltář v pozdní době bronzové), ale byla možná původně omítnutá a popsaná. Dvě menší masseby stály po stranách vchodu do chrámu. Svatostánek byl zničen Abimelechem ve 12. stol. Je možné, že se jedná o chrám Pána smlouvy (El-Ba'al berith) (Sd 9:46). Foinicko-filištínská Sarepta (dn. vesnice Sarafand, asi 15 km jižně od Sidónu) byla osídlena již od doby bronzové. V nižší části města byly odkryty dvě svatyně postavené jedna na druhé. Starší je dochována lépe a byla užívána mezi 8.-6. stol. Její malá velikost vedla objevitele k domněnce, že byla součástí většího náboženského komplexu či paláce. Měla pravoúhlý půdorys (6,4 x 2,5m) podél východozápadní osy se vstupem blízko rohu jedné z delších zdí. Tyto dveře byly později zazděny a byl vytvořen nový vstup na krátké východní straně. Podél tří zdí se nacházela vyvýšená platforma. Oltář byl umístěn proti kratší zdi naproti vstupu a důlek v podlaze před ním mohl sloužit jako základna pro umístění kůlu, spalovače kadidla či kamenného betylu. Chrám byl patrně zasvěcen Astartě (obr. 65). Arad (dnešní Tall 'Arád,

34 Svědek smlouvy mezi bohem/bohy a člověkem je další z významů, které mohly kameny mít. Za příklad nám může posloužit nápis na třech bazaltových stélách blízko Sefire v Sýrii, na nichž jsou vedle vazalské smlouvy vyjmenováni jako svědci syrští a mezopotamští bohové, při čemž smlouva sama je označena jako dům boží. Kameny sloužily rovněž jako dohlížitelé nad dodržováním takové smlouvy nebo také jako ochránci nad hranicemi (viz kapitola o názvech).

35 Vedou se spory o to, zda se jedná o jeden či dva chrámy na sobě. Například podle L. Stagera jde o jeden chrám založený v MBIIC (1650-1550), který pokračoval do první fáze doby železné (1200-1000), avšak s tímto názorem všichni nesouhlasí.

obr. 41) je rovněž z Bible dobře známým místem. Nachází se

-26-

v Negevu asi 30km severovýchodně od Be'er Ševy na kopci tyčícím se 40m nad okolní krajinou. Vykopávky tu probíhaly během 18 sezón v letech 1962-84 a odkryly na jižním svahu kopce kenaanejské město ze 3. tis. př. n. l., na vrcholku téhož kopce pak několik pevností z doby království Izraele a Judeje (10.-6. stol.) a též z doby perské, helénistické a římské. Během 7.-10. stol. n. l. tu pak byl postaven opevněný karavanserai k ochraně obchodních cest. Výše zmíněné kenaanejské město zabírá plochu asi 25 akrů a mělo přibližně 2500 obyvatel. Během rané doby bronzové (2950-2650) měl Arad opevnění o délce 1200m a tloušťce 2,4m s pravoúhlými a polokruhovými věžemi a byl hlavním městem kenaanejského království, které v té době ovládalo velkou část severního Negevu. Náležitě využíval svého postavení na křižovatce obchodních cest z Judejských hor do Negevu a Edomu a od pobřeží Mrtvého moře na jih. Z nálezů víme, že udržoval obchodní vztahy i s Egyptem. V západní části města byl umístěn posvátný okrsek a palácový komplex, každý o rozloze okolo 1000m². V kultovním okrsku stály dva chrámy pro bohy města. Větší měl dvě haly, jedna byla rozdělena do tří místností, přičemž ta nejmenší byla nejposvátnější. V jedné z místností byla nalezena kamenná stéla představující snad boží přítomnost v chrámu. Na nádvoří stál kamenný oltář a nádrž pro rituální očistu. První z izraelských citadel s chrámem uvnitř byla postavena Šalamounem v 10. stol. V 9. stol. byla postavena nová citadela s 4m tlustou zdí, která byla užívána až do babylónského záboru Judeje roku 587-6. V severozápadním rohu citadely archeologové vykopali chrám o rozměrech 15 x 20m z první fáze doby železné (10. stol.). Jedná se o rovněž chrám syrského typu, tj. se třemi místnostmi za sebou-předsíní, hlavní lodí a nejsvětější svatyní (obr. 42), která je v tomto případě umístěna na západní straně, s platformou, na níž stála červeně pomalovaná kamenná stéla. Po obou stranách vstupu do nejsvětějšího prostoru stály kamenné oltáře vysoké půl metru s konkávním zakončením a stopami spáleného organického materiálu. Podél zdi chrámu se nacházely lavice, v předsíni byly

nalezeny fragmenty hlíněného kadidlového oltáře a malý čtvercový

-27-

kamenný obětní stůl. Oltář na zápalné oběti stál v severozápadním rohu nádvoří. Před chrámem pak objevili archeologové ploché kameny kulatého tvaru, které nejspíš sloužily jako podstavce pro volně stojící sloupy. K chrámu patřily i další přiléhající místnosti. Jak již bylo řečeno, svatyně byla zbudována za Šalamouna a to na místě staršího otevřeného kultiště a sloužila patrně pro potřeby obchodníků a posádky města. Byla zničena na konci 8. stol. nejspíše v souvislosti s reformami krále Ezechiáše (II Kr 18:1-4). Ostraka nalezená u chrámu jmenují Pashhur a Mremot, dvě Izraelské kněžské rodiny zde sloužící. Větší množství stél bylo nalezeno i v Gezeru. Ten se rozkládá na 30 akrech pahorku v půli cesty mezi Jeruzalémem a Tel Avivem a jako mnohá jiná města i on těžil ze své strategické pozice na trase z Egypta do Judejských hor a Jeruzaléma. Vystřídaly se tu nadvláda Egyptanů, Izraelitů, opět Egyptanů, Šalamouna, Asyřanů, království Judey, Peršanů i Šimona Makkabejského. Zdejší kultovní místo pochází z doby bronzové a skládá se z řady 10 monolitických kamenných stél, přičemž nejvyšší měří 3m (obr. 44). V jeho středu je rovněž umístěna stéla. Před jednou ze stél pak byla velká čtvercová kamenná nádrž sloužící snad k libačním účelům. Objevitelé se domnívali, že mohou představovat Gezer a dalších devět kenaanejských měst. Gezerské kenaanejské město bylo zničeno během výpravy Thutmose III. Za masseby jsou považovány i dvě kamenné stély v úzké obrubě nalezené v prostoru mezi jeskyní sloužící patrně jako odpadní jáma a zídkou oddělující ji od okolí na Sijónském pahorku v Jeruzalémě. Keramické nálezy v jámě byly datovány do doby kolem roku 800 př. n. l. Roland de Vaux se domnívá, že výše zmíněné stély sem byly umístěny na památku zesnulých³⁶ a jeskyně sloužila jako kenotaf. Hans Bardtke však namítl, že kameny nenesou žádné pohřební nápisy.

³⁶ S kameny symbolizujícími duše předků se ještě setkáme v kapitole o Nabatejcích (viz též kapitola o názvech). O kamenech s tímto významem se lze dočíst rovněž v tzv. Příběhu Aqhata pocházejícím z 15. stol. př. n. l. a zapsaným na destičce nalezené v Ugaritu, v němž si jeho otec Dan-el opakovaně stěžuje bohům, že nemá syna, který by v jeho jméno postavil v chrámu massebu.

Stejně tak Kathleen Kenyonová měla za to, že se jedná

-28-

o nejahvistickou svatyni.

Dosud jsme zmiňovali převážně kameny nalézající se v chrámovém kontextu. Ale tyto mohly být vztyčovány i v přírodě. Svatyni pod širým nebem měla i Ein Hatzeva 35 km jižně od Mrtvého moře. Přítomnost pramene³⁷ v poušti jakož i výborná poloha na kopci nad cestou procházející údolím Arava ve směru Negev-Edom způsobily, že zde vyrostla pevnost. Svatyně severně od pevnosti sloužila patrně kupcům³⁸. Mnoho masseb bylo nalezeno též v negevské a sinajské poušti. K roku 2001 byly zdokumentovány asi na 142 místech. Liší se velikostí od úplně malých po velké a tím, zda stojí samy či ve skupinách, a sice v páru či po třech, ale neobvyklé nejsou ani skupiny po pěti, sedmi či devíti. Někdy mohou být doplněny lavicemi pro dary, oltáři nebo nádržkami. Jsou tvořeny ve většině případů neopracovanými kameny postavenými vertikálně do země a směřují zpravidla k východu. Nejranější příklady těchto kamenů máme z negevské a jihojordanéské pouště z 11.-10. tis., častěji se pak objevují od 6. do 3. tis. a pokračují pak i nadále³⁹. Kromě svatyní pod širým nebem a samostatně stojících masseb máme i nálezy z tumulů, například z tumulu ve Wádí Zalaqa na východě

37 Ein (arabsky اين) znamená pramen-pozn. autorky.

38 Posvátná návrší měly i další osady (I Sam 9:12, 10:5). V Bibli se můžeme dočíst, jak se prorok Eliáš utkal na hoře Karmel s pohanskými kněžími (I Kr 18), nebo o kameni v Gibeonu (II Samuel 20:8), u něhož obětoval i Šalamoun: „ Protož šel král do Gabaon, aby tam obětoval; ta výsost zajisté byla největší. Tisíc obětí zápalných obětoval Šalomoun na tom oltáři.“ (I Kr 3:4) V Har Karkomu bylo na úpatí hory před kamennou platformou blízko zbytků stanového sídliště z doby bronzové nalezeno 12 kamenů, další někdy různě uspořádané byly nalezeny v celé oblasti. To nám připomene ono vztyčení dvanácti sloupů Mojžíšem: „ Napsal pak Mojžíš všechna slova Hospodinova, a vstav ráno, vzdělal oltář pod horou, a dvanácte sloupů podle počtu dvanáctera pokolení Izraelského.“ (Ex 24:4). Stejný počet pak umístil též Jozue v Galgala (Joz 4:20). Šlo o kameny vyzvednuté z Jordánu, které měly připomínat budoucím pokolením rozestoupení se jeho vod (Joz 4:2-10). Kámen byl nejen připomínkou, ale mohl být též díkem za boží pomoc jako kámen, který vztyčil Samuel po vítězství na Filištíny (I Sam 7:12).

39 Takto rané příklady můžeme sledovat nejen na poušti, ale například i v Jerichu (Tell 'as-Sultán), kde byl odkryt dům z doby okolo 9500 s dvěma párově postavenými bloky s válcovými otvory, které asi sloužily jako opora kultovního sloupu. Tato budova byla tedy, zdá se, svatyní. Ve druhém období raně neolitického osídlení (7. tis.) byly již domy často vybaveny sakrálním prostorem. V následně zbudovaném výklenku u zadní stěny stojí na novém podstavci oválný sloup z horniny vulkanického původu, snad ve funkci masseby.

Sinaje ze 4. tis., kde byly objeveny tři masseby. Hlavní byla

-29-

umístěna uprostřed, obě menší po jejích stranách. Masseby ve skupinách bývají často rozestavěny s určitou symetrií respektující též jejich velikost, jako je tomu i v případě sedmi kamenů na vrcholu Ma'aleh Jethro (východně od údolí Uvda). Podle Uzi Avnera představují některé z párových masseb mužské a ženské božstvo. Například blízko Giv'at Shehoret severně od Eilatu (5.-4. tis.) je levá masseba vysoká a úzká a pravá malá okrouhlá a podle něj je tomu tak v drtivé většině případů z této oblasti. Opírá se přitom mj. též o vyobrazení na nádobách z Kuntillet 'Ajrud z východní Sinaje spadajícími do 9. či 8. stol., na nichž je namalován stylizovaný strom představující 'Ašeráh, lev a dva mladí bozi v podobě kozorohů, nebo na jiné malbě dvě postavy s penisem či ocasem, což vedlo mnohé k domněnce, že se jedná o mužská božstva, navzdory tomu, že menší postava má poprsí. Zajímavý je ovšem hebrejský nápis nad postavami sloucí „Jahwe ze Samaří a jeho 'Ašeráh". Vzhledem k výše vysvětlenému významu druhého slova, není zcela jasné, zda ve výše uvedeném případě jde o Jahweho a jeho posvátné místo či symbol nebo manželku. V druhém případě by nám to poskytovalo nový jistě zajímavý pohled na počátky izraelského náboženství. Kult masseb není podle Avnera tudíž jen pouhým přebíráním zvyků ostatních obyvatel Kenaanu, nýbrž již dřívější tradice, jejíž kořeny bychom měli hledat v pouštních oblastech, odkud tito nomádi přišli. O tom, že Jahwe pochází z pouště se zmiňují nápisy z Egypta a Núbie ze 14.-13. stol., z nichž jeden hovoří o zemi kmene Shasu nazývané YHW v zemi Seir (tj. Sinaj, Negev a Edom). Podobné informace nám poskytne i Bible (Deut 33:2, Sd 5:4-6, Abakuk 3:3). Při zkoumání počátku izraelského náboženství se často spekuluje též o vlivu náboženství kmene Midianitů, u nichž, jak víme, pobýval nějaký čas i Mojžíš, který se tu oženil se Zeforou, dcerou jejich kněze Jetra/Rabuela (Ex 2:14-20, 18:2). Zajímavý příklad midianitského kultu nalezneme v údolí Timna asi 30km od Eilatského zálivu. Od pozního neolitu do raného středověku se tu těžila měď, nejvíce pak za vlády faraónů 14. a 12. stol. Na úpatí pískovcové

skalní formace zvané Pilíře krále Šalamouna ve středu údolí byl

-30-

objeven egyptský chrám věnovaný Hathoře z doby Setiho I., který sestával z otevřeného dvora o rozměrech 9 x 6m s naem, kde byla do skály vytesána nika patrně pro sochu bohyně. Chrám byl silně poškozen zemětřesením a obnoven Ramessem II., tentokrát již s větším dvorem (10 x 9m) a novou bílou podlahou. V chrámu bylo nalezeno množství votivních darů. Poté co došlo k poklesu egyptské moci ve zdejší oblasti a doly byly v polovině 12. stol. př. n. l. opuštěny, Midianité, kteří zde zůstali, obnovili náboženskou úlohu místa v duchu své víry. Odstranili stopy egyptského kultu a vztyčili řadu masseb a vybudovali po obou stranách vstupu lavice pro obětiny. Patrně se jednalo o pouštní svatyni stanového typu. I z tohoto období máme množství votivních darů včetně keramiky a kovových šperků. Podobně součástí i mnoha izraelských svatyní pod širým nebem byl zřejmě stan či nějaký zastřešený prostor minimálně pro konzumaci obětí a ukládání kultovních předmětů.

Nyní si povíme pár slov o Foiničanech a jejich pantheonu, jakkoli něco již bylo naznačeno výše. Díky svým námořnickým a snad ještě spíše obchodním schopnostem ovládli totiž prakticky celé Středomoří, a rozšířili tak své (či syrské) umění i za hranice Foiníkie. Foiničtí řemeslníci také pracovali u svých sousedů. Z Bible se dovídáme, že král Šalamoun si ke stavbě jeruzalémského chrámu vybral právě foinické architekty a umělce. Chrám byl tvořen schodištěm, které vedlo do čtvercové vstupní dvorany, za ní se nacházel hlavní prostor se zlatým oltářem a cedrovým stolem na obětní chléb, odkud vedly opět schody nahoru do nejposvátnější svatyně s archou úmluvy. Struktura chrámu odpovídá tedy běžnému typu v této oblasti, o kterém již byla řeč. Na nádvoří před svatyní byly umístěny obětní oltář a nádrž na svěcenou vodu, před chrámem samým stály dva sloupy. V První knize královské (7:15-22) najdeme popis těchto sloupů: „ Nejprv sformoval dva sloupy měděné. Osmnácti loket byla výsost sloupu jednoho, kterýž okolek měl dvanácti loktů. Tak i sloup druhý. Potom udělal dvě makovice, kteréž by vstaveny byly na vrch těch sloupů, slité z mědi. Pěti loktů byla

zvýší makovice jedna, a pěti loktů zvýší makovice druhá.

-31-

Mřežování také dílem pleteným, a šňůry jako řetízky udělal k těm makovicím, kteréž byly na vrchu sloupů, sedm na makovici jednu a sedm na makovici druhou. A udělav sloupy, přidal k mřežování jednomu dva řady jablek zrnatých vůkol, aby makovice, kteréž byly na vrchu, přikrývaly. A tak učinil makovici druhé. Na těch pak makovicích na vrchu sloupů, kteříž v síňci státi měli, bylo dílo květem liliovým na čtyři lokty. I měly makovice ty na dvou těch sloupích, jakož svrchu tak i proti vydutí pod zamřežováním jablka zrnatá, kterýchž bylo dvě stě, dvěma řady vůkol, na jedné i na druhé makovici. A tak postavil ty sloupy v síňci chrámové. A postaviv sloup na pravé straně, nazval jméno jeho Jachin, a když postavil sloup na levé straně, nazval jméno jeho Boaz. A na vrchu sloupů těch bylo dílo liliové. I dokonáno jest dílo sloupů."

Při zkoumání foinického náboženství máme k dispozici jednak Sachunjatonovy zprávy (11. stol. př. n. l.) zprostředkované nám Filónem z Byblu, dále zmínky neoplatonika Damaskia žijícího v 5. stol. př. Kr., Plútarcha, Lúkiána a výzkumy punského náboženství, které proberu později. Foiničané měli zpravidla trojici hlavních bohů, která se město od města do určité míry lišila. Tak v Byblu (37km severně od Bejrútu) byl hlavním bohem El, o němž víme již z ugaritských textů a kterého Filón z Byblu ztotožňuje s nejvyšším Eljónem, který je zmiňován i na aramejských nápisech ze Sefiry. Bible je spojuje v Ela Eljóna, tj. Ela vznešeného. Partnerkou mu byla Ba'alat (Paní), bohyně vládnoucí městu a nejspíše matka a ploditelka všeho živého. Objevuje se jako Ba'alat Gebal-Ba'alat z Byblu⁴⁰. Třetím bohem byl, ovšem jen dle řeckých autorů, Adónis. Jeho jméno je semitské a skládá se z podstatného jména adón (pán) a osobního

40 Chrám Ba'alat Gebal vznikl okolo roku 2800 př. n. l. Na minci z Byblu z doby císaře Macrina (obr. 46) vidíme in antis svatyni s přístupovým schodištěm a vnitřním sloupovým dvorem s betylem. Okolo roku 2600 př. Kr. byl naproti prvnímu chrámu postaven nový ve tvaru písmena L, a tento byl pak v průběhu doby bronzové nahrazen dalším, tzv. Chrámem obelisků (či Rešefa). Stojí na rozlehlé platformě v posvátném ohrazení přístupném ze dvora, ve středu nádvoří se tyčí velký obelisk obklopený sérií kultovních svatyní a množstvím (ne méně než 26) menších obelisků (obr. 31-32).

zájmena připojeného í (můj). Dalšími bohy Byblu byly též Ba'al-

-32-

Šamim (pán nebes) a Ba'al-Addir (mocný pán). Bybloské náboženství bylo ovšem ovlivněno i egyptským, neboť vedle výše zmíněných božstev tu byly uctívány též Hathora, která sdílí některé podobné rysy s Ba'alat, a Nut, která zde prý měla chrám z vápence a cedrového dřeva. O těchto víme z hieroglyfického nápisu z doby vlády zdejšího Egela/Egliya. Naproti tomu v Sidónu byl Elovým protějškem Ba'al, který je v ugaritských textech nejaktivnějším bohem, narozdíl od svého sidónského působiště. Hlavní bohyní je zde Astarté/Astart (biblická Aštoret⁴¹), zeměmatka, tudíž rovněž obdoba Ba'alat z Byblu. Třetím božstvem je Ešmun, který se objevuje poprvé v 7. stol. na Asarhaddonově smlouvě s Ba'alem z Tyru (viz níže) a patrně odpovídá svou funkcí Adonidovi, ačkoli má nejspíš i určité léčivé schopnosti, vzhledem k tomu, že ho Řekové ztotožňovali s Asklépiem. V Tyru hraje hlavní roli Melqart (bůh města⁴²), tedy v podstatě tyrský Ba'al⁴³, který je zmiňován v Bibli v pasáži související s hříchy Achaba a který patrně v sobě zahrnoval i Adonidovo poslání, jak lze soudit z každoroční slavnosti na počest jeho vzkříšení. Hlavní bohyní je zde Astarta. V Bérytu byli uctíváni Ba'alat Bérytská a Asklépios Bérytský. Je tedy patrné, že foinickou trojici tvořil bůh ochránce města, bohyně úrodné země a mladý bůh (někdy její syn), který představoval vegetační cyklus. Význam patřičného božstva byl důležitější než jeho jméno, a tudíž dochází k různým obměnám, zejména u Ba'ala⁴⁴, jehož označení pán mu dovoluje být vždy pánem konkrétního místa

41 Astarta byla nejen bohyní lásky, ale i války, spojovala se v ní role nebeské i pozemské matky. Označení Astoreth vzniklo asi spojením Astarte a hebrejského slova bošer (hanba), Astaroth (pl.) je tu pak používáno k označení bohyní a pohanství. Její sestrou, Ba'alovou dcerou, byla Anath-bohyně, kterou bychom mohli snad připodobnit k Áreovi v ženském provedení. Astarte a Anath měly však tolik rysů společných, že docházelo k jejich slučování, z čehož možná vznikla i aramejská bohyně Atargatis.

42 Milk znamená pán, qart město, patrně šlo tedy o ochranné božstvo města související možná i s vládnoucím rodem.

43 Dnes již není možné nalézt zbytky Melqartova chrámu v Tyru, ale patrně se podobal půdorysně Šalamounovu chrámu. Byl snad postaven Híramem I. v 10. stol. na nejsevernějším a zároveň největším ostrově. Před chrámem se opět tyčily dva sloupy. Jeden byl údajně zlatý a druhý smaragdový. Popis chrámu se nám zachoval u Hérodota (viz kap. o literárních pramenech).

44 Ba'al (pl. Ba'alim) znamená vlastník, v ugaritských textech byl vládcem vesmíru, vrchním kenaanejským bohem, zdrojem života a úrodnosti, bohem války i pánem bouře sídlící na hoře Safon-Ba'al Safon.

(např. Ba'al-Safon-pán hory Safon z Asarhaddonovy smlouvy⁴⁵ aj.). Vedle výše zmíněných bohů víme ještě o Dagonovi⁴⁶, který je podle Filóna dárcem obilí a pluhu, patrně léčícím bohu Šadrapovi, s nímž byli v Palmyře, kde byl taktéž uctíván, spojováni hadi a štírové (atributy chtonického božstva) a Chusorovi, dárci železa a autorovi zaříkad el známém již z ugaritských textů. Na Kypru byli uctíváni Melqart, Astarta, Ešmun, Rešef⁴⁷, Ba'al Libanonský (dle jednoho nápisu z 8. stol. a ze součástí osobních jmen) a Anath. Dále tu Foiničané převzali některé další bohy jako Pumaje, který býval ztotožňován s Adonidem či Ešmunem a z něhož vzešel řecký Pygmalion, Sasma uctívaného v Mariu, Lapéthu, Kitiu a Tamassu a Mikala, který ač se původně lišil od Rešefa, objevuje se často s ním jako Rešef-Mikal. Nyní věnujeme pár slov právě nálezům z Kypru a na závěr tzv. tripillar shrine z Kommu. Kyperské sídliště Kition kvetlo zejména v pozdní době bronzové. V první polovině 11. stol. snad v důsledku přírodní pohromy bylo poničeno, poté znovu postaveno, ovšem nové město bylo osídleno jen asi 50 let a nejsevernější jeho část byla téměř opuštěna. Nové město se rozvíjelo pak zejména okolo nového přístavu vybudovaného jižně od původního. V nejsevernější části Kitia začal život opět někdy okolo konce 9. stol., kdy byl na základech pozdně bronzového chrámu postaven nový. Tento si zachoval původní velikost i uspořádání, znovu byly použity i báze s pravoúhlými sokly z dřívější svatyně. Jeho tři lodě vedly skrze tři vchody (trojice božstev) do nejsvětějšího prostoru. Na obou stranách hlavního vstupu do tohoto byly stopy dvou pravoúhlých volně stojících pilířů⁴⁸ o rozměrech 2,2 x 1,5m, které asi spadají do třetí fáze chrámu (600-450 př. Kr.). Chrám byl zničen při požáru na začátku

45 Tato smlouva z roku 675 př. n. l. mezi Ba'alem, králem Tyru a Assarhaddonem zmiňuje jako svědky mj. i Anath, Astartu, Ba'al Šamima, Ba'al Malagea, Baityla, Ešmuna a Melqarta.

46 Zmiňován je i v Bibli a v jeho chrámu v Ugaritu byl rovněž umístěn betyl.

47 Bůh blesku a ohně připodobňovaný Řeky k Apollónovi, souvisí i s válkou, je zmíněn již v textech z Ebly, Mari, Ugaritu, je znám též z foinických nápisů v Sidónu, Tyru, Karatepe, Kypru, Kartágu, Španělsku.

48 S tradicí volně stojících pilířů se setkáváme rovněž v Enkomi ve „svatyni boha ingotu“ pocházející z 12. stol. Chrám měl i lavice podél zdí.

8. stol. Patřil patrně Astartě⁴⁹, jejíž kult je v Kitiu doložen⁵⁰. Je možné, že Astarta byla i jednou z božské trojice uctívané ve svatyni v Kommu (obr. 50-51). Vykopávky tu probíhaly od roku 1979. Zdejší chrám měl tři fáze, a sice mezi lety 925-800 př. n. l. (tzv. chrám A), kdy měl podobu malé pravouhlé svatyně směřující k východu a patrně s lavicemi uvnitř. Druhá fáze (chrám B) spadá asi mezi roky 800-600 př. n. l. Chrám stál na místě původního chrámu A, měl východní stranu otevřenou a vchod byl označen pilířem umístěným do středu východní zdi, který asi podpíral plochou střechu chrámu. Podél severní a možná i jižní stěny byly opět umístěny lavice. Asi ve dvou třetinách cesty od vstupu leží naplocho pískovcový blok ve tvaru trojúhelníku, na němž byly vztyčeny tři pilíře. Upevněny do monolitu byly pomocí vyhloubených důlků. Za touto sestavou se nacházely zbytky dřevěného předmětu v podobě oválné misky vyplněné popelem a hlínou. Buď se tedy jednalo o misku nebo o zbytek shořelého dřevěného sloupu podpírajícího nádobu či stůl, anebo posvátný dřevěný sloup ášeráh. Někdy po roce 750 se za pilíře dostal štít, který byl nejspíš podpírán deskou zapuštěnou do původní trojúhelníkové báze. Mezi sloupy se nacházely fajánsové sošky bohyně Sechmet a stojícího muže (snad jejího syna) a bronzový kůň provedený v řeckém duchu. Na konci třetí fáze chrámu B došlo ke zvednutí podlahy a začlenění pilířů do západní strany krbu, až byly pilíře někdy okolo roku 630 př. Kr. překryty zcela. Po dvousetleté pauze byla svatyně (chrám C) rozšířena o další místnosti a na otevřeném dvoře se objevily čtyři oltáře (400 př. n. l.- 150 n. l.). Ze všech období výstavby chrámu máme nálezy zvířecích obětí, stejně jako

⁴⁹ Kult Astarty byl zjištěn i v Paphu. Později tu byla uctívána Afrodita, k čemuž vedla jistě podobnost mezi oběma bohyněmi. Ta například spočívala mj. i v obětech holubic. Na římské minci (obr. 33) vidíme Afroditin chrám v Paphu s tripartitní cellou. Zde je umístěn předmět pyramidálního tvaru, který je většinou pokládán za posvátný pilíř. Podobná scéna je i na obr. 47-48.

⁵⁰ Z Astartiny svatyně pochází možná i malý zašpičatělý pilíř vysoký přibližně 0,42m s nápisem ve stylu 7. stol. znějícím: „ Tento vyrobil Ešmunhillc, sochař, pro svého pána Rešefa Šeda.“ Podle Hermaryho patří k pilíři hlava Besa nelezená spolu s ním, a byla k němu připevněna pomocí dřevěného klínu (obr. 52).

rozličných darů, zejména figurek býků. Je obtížné říci, jaká

-35-

božstva byla uctívána v podobě oněch tří pilířů. Možnosti jsou různé, např. podle Lawrence Stagera Ba'al, 'Ašeráh, Astarta, přičemž první by zde byl bohem bouře, druhá bohyní moře a třetí bohyní lásky a války. Svatyně se třemi pilíři byla buď inspirována foinickými chrámy, nebo byla přímo Foiničany vybudována⁵¹. Jejich přítomnost by zde dokládalo množství foinické keramiky z chrámu A a rané fáze chrámu B.⁵²

Foiničané a Kartaginští na západě

Punské náboženství vychází pochopitelně z foinického, ačkoli se postupem času samostatně vyvíjelo, tudíž ho nelze se svým původním zdrojem beze zbytku ztotožnit. Podíváme-li se nyní na punský pantheon, tak v Kartágu byla uctívána bohyně Tanit, ztotožňovaná s Hérrou/Junonou Celestis, jejíž přívlastek matka stejně jako její symboly v podobě granátových jablek, holubic či palem ukazují na její plodivou funkci. V podobě Tanit Pene Ba'al (Ba'alova tvář), který mimochodem připomíná Astartin přídomek Ba'alovo jméno, se objevuje v nápisech po boku Ba'ala-Hammona. Nabývá ovšem rychle převahy. Objevuje se od 5. stol. Nejstarší nápisy patří pouze Ba'alovi. Vedle těchto dvou hlavních božstev víme o Ešmunovi, který měl chrám na Byrse a Melqartovi, kvůli kterému bylo každoročně vypravováno poselstvo do Tyru a který měl v Kartágu rovněž chrám. Z vlastních jmen pak ještě můžeme usuzovat na kult Pumaje, Rešefa aj. V Hannibalově smlouvě s Filipem V. Makedonským jsou bozi rozděleni do skupin, snad na základě hierarchie či příbuzenského vztahu, a mnozí badatelé v tom vidí podobnost s trojicemi betylů na cippech. Do místního pantheonu pak pronikli i cizí bohové jako egyptští Ptah, Hór,

⁵¹ Z Lachiše (Tell 'ed-Duvér) máme také doklad kultu božské triády. Místní chrám s obdélníkovou kultovní místností a dvěma přilehlými bez nejsvětější svatyně obsahoval asi 30cm vysokou hliněnou lavici umístěnou naproti vstupu, z jejíž přední strany vystupovaly tři pravouhlé balvany sloužící snad jako oltáře.

⁵² Podobný vzhled jako svatyně v Kommu měl i archaický chrám ve Vroulia na Rhodu ze 7. stol, avšak zdejší vyvýšená struktura umístěná v menší ze dvou místností byla patrně spíše oltářem než posvátným pilířem. I v tomto chrámu ovšem můžeme pozorovat tradici lavic, které se v této místnosti nacházely podél západní zdi.

zůstali asi předmětem víry spíše lidových vrstev a to díky magii, posléze též Déméter, Dionýsos a Afrodité. Na Maltě se setkáváme s Melqartem, Astartou, Tanit a Ba'alem-Hammonem. Poslední tři se objevují také na Sicílii. Na Sardinii jsou to Ba'al-Hammon, Tanit Pene Ba'al, Melqart, Ešmun, Ba'al-Šamim, Ba'al-Addir, Astarta, Astarta Erycina, která je ze Sicílie a zde je doložena na jednom nápisu, a podle nápisu z Nory též Pumaj, patrně ochranný duch. Obdobná je i situace ve Španělsku.

Pro zkoumání punského kultu kamenů mají zásadní význam stély a cippy. Byly však nalezeny i svatyně pod širým nebem a reálné kameny. My si nyní představíme oblasti jednu po druhé, nejprve Kartágo a lokality na africké pevnině, dále pak Sicílii a Sardinii. Jako první budou na řadě stély a cippy, jako druhé nálezy skutečných kultišť. Kartaginský tofet v Salammo (obr. 57) bude naší první zastávkou. Pochází odsud jak kapličky či stély s ozdobou betylu či Tanitina znaku, tak i velké množství cippů. Ty z nejstarší vrstvy (7.-6. stol.) lze rozdělit na tři typy, a sice ve tvaru trůnu, oltáře či nau. Oltářní má opěradlo, vpředu dvě nádoby na spalování vonných látek a uprostřed prohlubeň pro obětní urnu nebo betyl (obr. 49). Cippy typu naos vyhlížejí jako kaplička, na podstavci je votivní výklenek pro bůžka, po jeho stranách dva sloupky podpírající římsu s egyptským žlábkem a nad ní vlys. Mezi římsami jsou často umístěny betyly většinou v podobě jednoho, dvou či tří pilastrů, buď pravoúhlých či sbíhajících se vzhůru a vyrůstajících buď z pravoúhlé báze nebo z trapezoidního oltáře.⁵³ Nad pilastry bývá sluneční kotouč, někdy i srpek měsíce směřující špičkami dolů. Na jiných je vyobrazen šestiúhelník nebo kosočtverec (obr. 54, 76). I v tomto případě se jedná nejspíše o znázornění posvátného kamene, jak by tomu nasvědčoval i nález hexagonálního kamene ve svatyni v Monte Sirai. Co se týká posledního typu zobrazení, a sice lahvovitého idolu (obr. 55, 63, 69, 75), názory se různí. Někteří v něm vidí betylícký symbol, další urnu

⁵³Anna Marie Bisi spatřuje v těchto pilířích souvislost s falickými symboly a tudíž s plodivou silou božstva.

s popelem obětovaného či dokonce tohoto obětovaného přeměněného

-37-

tím v hrdinu, i proto, že některé lahvovité idoly na stélách z helénistického období mají lidské znaky a navíc překřížení (snad paže) na hrudi, které dle A. M. Bisi mohlo být ovlivněno způsobem zobrazování mrtvého Usireva. Každopádně i tento symbol má svůj východní vzor, jak dokládá stéla z Akzivu)⁵⁴. Od vrstvy B kartaginského tofetu se setkáváme i s nahou postavou stojící mezi dvěma betyly ve tvaru sloupů. V pátém století cippů ubývá, naopak přibývá stél s trojúhelníkovitým zakončením a mezi motivy vedle láhve často s lidskými znaky a na podstavci se nám nově objevuje tzv. Tanitin znak (obr. 59, 71). Nejde o označení příliš přesné, neboť se neváže pouze k Tanit, nicméně je natolik vžitě, že ho budeme užívat i my. Význam tohoto symbolu zůstává dosud nejasný. Původně se asi jednalo o lichoběžník, až poté o trojúhelník. Postupem času se stále více podobá stylizované ženské postavě. Interpretací je mnoho, od kónického kamene Astarty se solárním diskem mezi dvěma kravskými rohy, jež jsou pak nahrazeny srpem měsíce (Vassel) a posvátný kámen (Lagrange), oltář či posvátný kámen dole a božstvo nahoře (S. Gsell) přes idealizovaný egyptský znak života ankh (P. Rozenvalle) až po člověka či symbol triády (Babelon). Pierre Cintas vidí jako pravděpodobné, že jde o betylický nebo lahvovitý idol, ale nelze podle něj ani vyloučit, že v sobě nenesou některé prvky ankh, který byl Punům znám, ani nelze s jistotou popřít, že jde o ctitele boha. Tanitin symbol se neobjevuje pouze na stélách, ale i v architektuře⁵⁵ (obr. 58) a na špercích a talismanech. Po Kartágu se nejvíce stél nalezlo v dnešní Súde, starověkém Hadrumetu a setkáváme se tu s nimi zhruba od 6. stol. Nacházíme tu nové motivy jako rýhované sloupy po stranách betylů, Tanitin symbol s rukama sepjatýma vzhůru či deformovanou láhev. Máme

⁵⁴Tato stéla znázorňuje výklenek mezi čtverci zasunutými do sebe, v jehož středu je schematicky znázorněn výše zmíněný lahvovitý bůžek známý do té doby jen u Punů.

⁵⁵Např. Tanitin znak v geometrické podlahové dekoraci sestávající z červené hlíny a bílých vápencových kaménků z jednoho domu ve čtvrti Sant'Avendrace v Cagliari. Tanitin symbol můžeme spatřit, tentokrát v obrácené podobě, i v hrobce s ústředním pilířem v Monte Sirai. Odtud pochází i jeden skutečný betyl zasazený do přitesané báze.

odsud například stélu se třemi betyly na podstavci a s dvěma

-38-

caducei (obr. 53), která je datovaná někdy po roce 400 př. n. l. a podobá se stéle z Lilybaia (obr. 78). Na další stéle odsud vidíme betyl, naproti němu oltář a po stranách dvě palmy se zvířaty odpočívajícími v jejich stínu. Podle Moscatiho je to ohlas foinického kultu pod širým nebem. Se značně polidštěnými znaky Tanitina symbolu se setkáváme i na stélách z Cirty (obr. 74), kde drží hůl s dvěma hady či ratolest. Zřetelný vývoj směřující k lidské postavě pak vidíme na pozdních stélách z Douggy z 1.-2. stol. n. l., kdy se kotouč odděluje od dělicí čáry, nebo je nahrazen srpkem měsíce se špičkami vzhůru, nebo se zužují paže a kotouč má rysy lidského obličeje. Cippy ze sicilské Motye jsou datovány mezi 7. až 5. stol. a je na nich do hloubky vytesán betyl, který mívá výjimečně po stranách ploché sloupy, nad nimiž je někdy umístěn tympanon s egyptskou římsou. Někdy jsou betyly dva. Objevuje se nám tu rovněž lahvovitý bůžek a stély s dlouhými úzkými betyly na vysokých podstavcích (obr. 67, 69, 70). Na další, již výše zmíněné, stéle ze 4. stol. z Lilybaia můžeme sledovat trojúhelníkovité zakončení s akróterii, kněze, Tanitin symbol, a nad nimi tři betyly. Na římsce je měsíční a sluneční symbol. S Tanitíným symbolem se setkáváme i na další stéle odsud, jakož i na mnohem mladších kapličkách ve tvaru héróonu. Na Sardinii byly největšími výrobci stél Nóra, Sulcis, Monte Sirai a též Tharros se svými lahvovitými symboly v kapličce egyptského vzhledu (obr. 60, 76). V Nóře se jedná buď o samostatný betyl, nebo ve dvojici či trojici, která je obzvláště častá, a s půlměsícem a sluncem nad nimi, nebo o kosočtverec s dalšími symboly po stranách umístěný někdy na oltáři, anebo o lahvovitého bůžka (obr. 63, 75) stojícího občas na vysoké podstavě. Tanitin symbol se objevuje od 5. stol. Na některých stélách odsud je i patrný vývoj k ikonické podobě. Tato převládá na stélách ze Sulcis, s anikonickým zpodobněním se setkáváme zejména v nejstarším období, a to s pilastry, někdy seříznutými, které stojí pouze samostatně. I na zdejších stélách se objevuje lahvovitý bůžek. Naopak stély z Monte Sirai jsou svým charakterem čistě ikonické,

ale žena v dlouhé tunice v kapličce egyptského typu, častý to

-39-

místní motiv, drží někdy v ruce Tanitin znak.

Nyní můžeme přejít ke svatyním. V Capidazzu v Motyi byly odkryty základy budovy s hlavní lodí a dvěma postranními a s příčnou na severozápadním konci. Celek byl postaven mezi 7.-6. stol., přičemž ohrazení je mladší. Před hlavní budovou byla nalezena struktura z pravoúhlých desek se třemi prohlubněmi datovaná do 5. stol. či později, které mohly sloužit jako základny pro vztyčení tří betylů⁵⁶. Nelze to ovšem s jistotou potvrdit.⁵⁷ Z Monte Adranone na Sicílii známe dvě kultovní místa. Jedno se nalézá na akropoli a má podobu pravoúhlé konstrukce o rozměrech 31 x 10m rozdělené uvnitř na tři místnosti. Ta hlavní byla nezastřešená a obsahovala dva betyly na speciálních pískovcových bázích. Druhá svatyně je rovněž pravoúhlou budovou (21 x 8m) sestávající ze dvou místností. Ve větší z nich byly nalezeny betyly opět na pískovcových bázích a malý oltář na obětiny. Blízko svatyně byly objeveny i cisterna a dvě studny. Sardinie je pro poznávání punského náboženství obzvláště významná, neboť na rozdíl od ostatních oblastí, kde se nám dostává především zobrazení, odsud pochází i mnoho skutečných betylů a vyvýšených míst. Jako příklad si můžeme uvést návrší v S. Antioku nebo Tanitin chrám v Nóře, kde se nalézá kamenný cippus ve tvaru pyramidy, v němž Patroni viděl anikonické zpodobnění Tanity a zbytky zdiva, o nichž Mingazzi soudil, že nasvědčují ohrazenému prostoru pod širým nebem. Pozdější typ chrámu s cellou přístupnou po schodišti (např. chrám v Tharru) obklopenou temenem se vyvinul dle mnohých právě z původní svatyně v podobě vyvýšeného místa. S betyly se setkáváme i na tofetu v Sulcis, který se nachází na návrší na severním okraji města. Vedle nich tu byly nalezeny i stovky uren s dětskými kostmi, nádoby, figurky a jednozobé svítilny, které

⁵⁶ Trojice opět není ničím neobvyklým. V Segestě (nynějším Soluntu) byly nalezeny tři vztyčené pravoúhlé desky (obr. 80) a to v oblasti, která sloužila ke kultu (soudě dle zvířecích a rybích kostí) nejspíš mezi lety 400 př. Kr.-200 po Kr. Obdobně vyhlíží i seskupení tří zužujících se desek na kamenném oltáři ze Selinúntu (obr. 82).

⁵⁷ V Tas Silgu na Maltě byla také nalezena struktura se třemi prohlubněmi, ale je otázka, zda se jednalo o prohlubně pro sloupy (obr. 79).

ukazují na značné stáří tohoto kultovního místa, které mohlo tak

-40-

vzniknout už někdy v 9. stol. Podle nápisů byly oběti věnovány Tanitě a patrně Ba'al-Addirovi. Další exemplář máme z Punty'e su Sensu, kde se nejspíš opět nacházela svatyně pod širým nebem.

Poté, co jsme si ukázali, kam až díky Foiničanům zasáhly stopy kultu kamenů, se vrátíme zpět na východ a povíme si něco o nabatejském náboženství.

Nabatejci a jejich pantheon

Nabatejci byli arabským kmenem, který se usadil v Petře a díky obchodu velmi zbohatl. Věřili v různé nadpřirozené bytosti, které ovlivňují lidský život. Byly to jednak duše předků, jednak různí džinové. Pokud jde o bohy, podle Strabóna uctívali slunce, stavěli mu oltáře na střeších domů a každý den vykonávali obřady spojené s libacemi a zapalováním kadidla. Známe několik hlavních nabatejských božstev, s nimiž se setkáваме ovšem i u jiných Arabů mimo Petru. Vzhledem k vzájemnému promíchávání a následně i ztotožňování s božstvy helénistickými není situace úplně jednoduchá. Zdá se, že hlavním bohem Nabatejců byl Dhúšará. Jako Šará byly označovány hory obklopující Petru podél hrany Wádí 'Araba. Dhú ذو znamená vlastník, nositel něčeho, takže celek by se dal přeložit jako „ ten ze Šará" či „ pán Šará/hor". Je možné, že představoval i sluneční princip, což není u horských božstev nikterak nelogické ani neobvyklé, jak ještě uvidíme u Elagabala v kapitole o Římu. Patrně tedy vládl dni. Suidas ve svém Lexiconu z 10. stol. uvádí, že bůh Áres se v arabské Petře nazývá Dhúšará a jeho sochou je prý neopracovaný čtverhranný kámen 4 stopy vysoký a 2 široký spočívající na zlaté bázi. Lidé před ním obětují a krev oběti je sama jeho pomazáním. Podle Strackého byl původně epitetem boha RuDy, původně totožní se pak podle něj měli oddělit a v římském období již byli dvěma různými bohy. Kromě Área byl Dhúšará v helénistickém období ztotožňován s Diem. Jeho kult pokračoval i po začlenění nabatejského

království do provincie Arabia roku 106 n. l., jak nám dokládají

-41-

mince hlavních provinčních měst. Dhúšará je na nich však pod vlivem helénistického umění zobrazován i v lidské podobě.⁵⁸ Vyskytuje se ale i v původní anikonické formě. Například na minci z roku 209/210 umírají na líci medvědi, zatímco na rubu je Dhúšará v podobě betylu na jakési platformě mezi dvěma dalšími betly. S obdobnou scénou se setkáváme i na Elagabalových bronzích z Bosry a mincích císaře Philippa rovněž z Bosry. Větší betyl zde nepochybně patří Dhúšarovi, jelikož jeho jméno je na minci přímo uvedeno, zbývající dva menší zřejmě představují další božstva. Betyly jsou opět umístěny na vyvýšené platformě, na níž se vstupuje schody. Takový výjev je poměrně častý i v jiných městech. Například v Adra´a stojí betyl přisuzovaný Dhúšarovi na plošině podobné té na mincích z Bosry. Taktéž na mincích z Characmoby (Keraku) je svatyně se třemi betly⁵⁹ na trůnech a vše je doplněno žebříkem. Motab je v tomto případě nikoli ve středu scény, nýbrž na levé straně, zatímco na pravé je obrovská sedící postava zobrazená z profilu. Vzhledem k velikosti se jedná nejspíš o boha, patrně opět o Dhúšara. Výše zmíněnou minci lze porovnat i s mincemi z Philipppole (Shahba). Platforma z Bosry odpovídá Dhúšarově mótabu zmíněnému dvakrát v nabatejských nápisech (viz kapitola o názvech). Jeden z nich, nápis v QaSr´at-Turkman v Petře, popisuje Dhúšara jako „ boha našeho pána“ a jeho představitel sedí na platformě právě tak jako na mincích. Měsíční princip u Nabatejců představoval patrně bůh ´al-Qawm. Byl ochráncem rodu, válečníkem a strážcem karavan, což byl nejspíš důvod, proč byl i on ztotožňován s Áreem. Údajně nepil víno a někteří vědci se na základě četnosti nápisu nesoucích jeho jméno domnívají, že

58 Nejranějším příkladem je mince z Bosry z roku 177 n. l. oslavující budoucího císaře Commoda. Další vidíme na minci z roku 209/210 (rovněž odtud) k počtě caesara Caracally.

59 Wilhelm Froehner identifikoval skupinu oněch tří betylů na této minci jako Área, Dhúšará a Theandria. Theandrios znamená pouze bůh-muž, což by prý původně mohl být přívlastek popisující antropomorfní podobu Dhúšara. Potom se jako nezávislý bůh mohl objevovat v antropomorfní i anikonické podobě, ačkoliv úzký vztah mezi oběma přetrvával. Někteří badatelé se domnívají, že Theandrios nahradil pod vlivem křesťanství bohyni ´Allát. Existuje totiž i hypotéza, že těmito třemi bohy byli ´al-Qawm coby měsíc, Dhúšará slunce a bohyně ´al-´Uzzá jako hvězdy (eventuálně že by tato bohyně mohla někde býti zaměněna s ´Allát).

byl jedním z klíčových bohů Nabatejců, který v noci střeží duše

-42-

spících na jejich cestě nebeskými sférami a provádí karavany pouští pomocí hvězd. Zmínili jsme se již o bohu jménem RuDá. Tento nomádský bůh⁶⁰ byl uctíván severními arabskými kmeny přinejmenším již v 8. stol., jak víme ze Sinacheribových análů. Setkáme se s ním i v Palmyře. Na jednom zdejším reliéfu datovaném do roku 213 n. l. je zobrazen se svým druhem 'Azízem, který jede na koni. Bývá ztotožňován s Mun'imem, což je jen další epiteton jiného pouštního boha, Arsua, boha války a jezdce na velbloudu, který byl nejspíš na základě homofonie a své bojovné povahy rovněž ztotožněn s Áreem. Naopak Iamblichos spojoval Área s 'Azízem a Mun'ima s Hermem a oba jsou podle něj poradci Héliá. Víme také, že dvojčata Monimos a Azizos byla uctívána v Edesse.⁶¹ Posledním bohem, o němž se zmíním, je 'al-Kutbá/'Aktab, někdy ztotožňovaný také s Arsuem/RuDou ale nejčastěji s Hermem/Merkurem. V roce 1959 byly u 'Ajn 'aš-Šellaleh na úpatí Džebel Rumm nalezeny dva betyly vysekané do granitového útesu a nápis věnovaný 'al-Uzzá a 'al-Kutbajovi, o němž hovoří jako o „jediném, kdo je v Gaia“⁶². Jiný nápis ve Wádí Sijjáh při cestě k hlavnímu prameni Petry říká: „Před Kutbajem, tímto pravým bohem.“ Ačkoli je jediným nápisem hovořícím o přítomnosti tohoto boha v Petře, na cestě vedoucí z high place Madrasu do Síqu je čtyřikrát vyryto theoforické jméno Taym 'al-Kutbá. Stejně jméno se vyskytuje i na nápisu z Basty. Kutbá byl též rozpoznán i na nápisech z Dedanu v podobě HKTBJ (hak-Kutbá) a HN'KTB (han-'Aktab). Taktéž v Egyptě, v Tell 'aš-Šuqafíja byl objeven nápis, který podle Strackého a Strugnella kromě Kutbajova jména zmiňuje Qasrawet (moderní QaSr Gheit). Zde byly odkryty dva nabatejské chrámy. Západní chrám datovaný do 1. stol. př. n. l. nese rysy egyptské architektury a na oltářní bázi v něm nalezené je vyryta dedikace

60 Mezi nomády se těšil úctě i Gad (Štěstí, Osud) zmiňovaný jako bůh určitého místa či kmene.

61 Podle Zayadina zde máme doklad o 'Azízovi či bohyni 'al-'Uzzá (jde o stejný gramatický kořen, **زیز** znamená mocný, 'uzzá **وزة** je elativem singuláru feminina-pozn. autorky) a Mun'imovi, kteří jako ranní a večerní hvězdy doprovázejí slunce.

62 Jedná se zřejmě o moderní vesnici Wádí Músá blízko Petry.

„ od Hawyru, syna Gerama, 'al-Kutbajovi.“ Do nik tohoto chrámu byly umístěny prosté betyly. Centrální chrám se čtverhrannou cellou je v plánu nabatejský. Betyly patřící 'al-Kutbajovi bychom našli i u Pokladnice v Petře. Byl bohem věštění, obchodu, učení a písma, o čemž svědčí i jeho jméno. Arabský kořen \sqrt{ktb} بتك totiž znamená psát a jméno boha \sqrt{ktb} بتك/أ/ي بتك je pak elativem⁶³, čili se jedná o „ velkého písaře“. Pokud jde o bohyně, můžeme si zmínit tři hlavní, které přežily až do nástupu islámu. 'Allát byla pro Nabatejce bohyní jara a úrody. Ve vztahu k Elovi vystupuje spíše jako dcera než družka. 'Ibn 'al-Kalbí píše o jejím čtverhranném kamení v oáze 'at-Tá'if. Zde stejně jako jinde je zmiňována jako bohyně konkrétního místa, takže mohla možná mít i povahu lokálního božstva. V předislámském období zastupovala i sluneční symbol. Uctívána byla též v Palmyře a v Hatře, kde je onou „ Paní“, přičemž „ Pánem“ je Šamaš a „ Syn našich dvou Pánů“ je zobrazen jako Dionýsos⁶⁴. Za helénismu byla ztotožňovaná s Athénou/Minervou, Hérodotos ji spojoval i s Afroditou⁶⁵. Druhou důležitou bohyní byla 'al-'Uzzá, bohyně síly, o čemž svědčí i samotné její jméno (viz pozn. 53). Byla ochránkyní kmene, v Bosře byla božstvem města. Uctívána byla i v Palmyře. V helénistickém období bývala spojována s Afroditou či Celestou. Do jejího kultu pronikly i některé prvky z kultu Isidina. Fragmenty svědčící o přítomnosti Isidiných prvků v Petře byly nalezeny v Chrámu okřídlených lvů. Ačkoli se Isis neobjevuje v nabatejských seznamech ani v theoforických jménech, zdá se, že

63 Kutbá by bylo gramaticky elativem feminina, nicméně výše zmíněný nápis z Wádí Sijjágh prý dokládá mužský rod božstva (Strugnell tu však viděl 'LHT-bohyně) a Zayadine odkazuje na jiná mužská jména zakončená podobně-Jahjá (Jan Křtitel), Músá (Mojžíš). Je to ostatně otázka vokalizace, kterou z onoho nápisu nepoznáme, čili by mohla znít i Katbá/Kitbá, což by odpovídalo obdobně zakončeným arabským mužským jménům. Zayadine však na str. 3 svého článku odvolává se na J. Teixidora uvádí též, že podle svědectví syrských autorů, z nichž první je připisováno Pseudo-Meliitovi (rané 3. stol. n. l.), Mezopotámci uctívali hebrejskou (podle Bar Koniho, autora z 8. stol., arabskou) bohyni KWTEBJ či KWZBJ, která je osvobodila od Bakura z Edessy.

64 V Hatře byli uctíváni rovněž Ištar/Afrodité, Atargatis a Ba'alšamim. Máme odsud i sochy Herma.

65 Tentýž autor uvádí mezi bohy i Orotalta, kterého ztotožňuje s Dionýsem (III 8).

některé její rysy si Nabatejci vypůjčili pro svou vlastní

-44-

bohyni. Tyto další významy zahrnovaly i úrodu, a tudíž lásku, vegetaci, a tím i souvislost se smrtí. Nahromadění těchto atributů by z ní pak dělalo nabatejskou nejvyšší bohyni, Paní země i podsvětí. O důležitosti této bohyně svědčí i nálezy z výše uvedeného Chrámu okřídlených lvů, mezi než patří kruhová pečeť s nahou bohyní, s korunovanou ženskou bohyní jedoucí na delfínu, vrtané lastury zavinutce zasvěcené Venuši, fragmenty kočičí sochy a bronzová kočičí hlava a idoly s očima⁶⁶. Jeden velmi slavný kámen s antropomorfními znaky zde nalezený je věnován „ bohyni Hayyanu“. Víme, že ve 2. stol. n. l. 'al-'Uzzá chrám v Petře měla. Symboly delfína spojené s bohyní našli archeologové i v 'at-Tannuru, Chirbet Brak a Wádí Rumm. Pak by byla i bohyní ochraňující v podobě skotačícího delfína loď na jejich plavbě. Nabatejci čile obchodovali, tudíž není tato symbolika nijak překvapivá a fakt, že se našly nabatejské nápisy a chrámy v Egyptě, rovněž dokládá, jakým způsobem byly začleněny rysy egyptské bohyně mezi rysy 'al-'Uzzá. Trojici bohyní doplňovala Manawat/Manát, bohyně osudu. Byla ztotožňována s Nemesis. Její kult bychom našli opět i v Palmyře⁶⁷. Soudě však z malého počtu nalezených nápisů, které se jí týkají, se nezdá, že by hrála v nabatejském pantheonu příliš významnou roli. Kromě výše zmíněných božstev uctívali Nabatejci ještě původně edomitského boha jménem Qaus/Qós.

Jak jsme viděli, zobrazovali i Nabatejci své bohy v podobě betylů či stél. Takové stély je možné vidět po celé Petře a na cestě k 'al-Beidha. Mohly mít vzhled čtverhranných bloků, trojhranných betylů, pilířů či bloků se schematicky znázorněnýmnosem a očima. Ve stěnách Síqu při vstupu do Petry jsou vysekány výklenky⁶⁸, v nichž jsou umístěny betyly různých tvarů a různého počtu. Niky mohly být prosté, nebo architektonicky orámované

66 Vyznačenost očí je častým znakem arabských idolů, v některých případech jsou oči vyloženy drahým materiálem.

67 V Palmyře byl hlavním bohem Bel (tj. Ba'al) doplňovaný často slunečním bohem Jarhibolem a měsíčním Aglibolem. Vyskytuje se tu i Ba'alšamin doplňovaný též Aglibolem a rovněž slunečním Malakbelem.

68 Tyto zaklenuté niky jsou označovány jako qubba (což není totéž jako ka'ba!). **قبة** znamená v arabštině kupole či stavba s kupolí.

(např. obr. 99), ať už byly čtverhranné či zaklenuté, jak můžeme

-45-

sledovat opět v Síqu, ale i v Meda'in Saleh a na jiných místech. Některé z těchto výklenků jsou prázdné, ale dá se vzhledem k jejich poloze a tvaru předpokládat, že sloužily ke stejnému účelu. Vyskytují se nejen u vstupu do Petry, ale i u Pokladnice, po cestě k high place (obr. 117-118) a 'ad-Déru. Na cestě k poslednímu jmenovanému můžeme spatřit jeden pěkný příklad obdélného betyly, hned vedle tzv. Lviho triklinia (obr. 122). Některé niky mohou být velké s menší nikou uvnitř a vedou k nim schody (obr. 102). S dalšími betyly se setkáme i ve Wádí 'el-Mudhlim, 'el-Habis, Wádí Numejr, Qattar 'ed-Dér, 'Umm 'al-Bijára (obr. 107), Sadd 'al-Ma'jan (obr. 111-113) a na jiných místech Petry. Poslední zmíněné se nachází na severovýchodě Petry, se vstupem asi 900m od hrobky Sexta Florentina ve stěně Džebel Chubta. Je málo známé, a to i díky ztíženému přístupu v jarních měsících, kdy se wádí plní vodou. Nalezneme tu do skály vysekané výklenky, prázdné i s betylem či dvěma až třemi betyly, prosté či s architrávem, i jeden v podobě písmena T. Máme tu i dva zajímavé ve tvaru houby. Některé betyly jsou doplněny měsíčním srpkem. Pochází odsud nápis zmiňující 'al-'Uzzá, stejně jako nápis sloucí „ Mír 'Abd-'al-malikovi, synu 'Ubajda; před Dhúšarou a všemi bohy; i čtenáři". Okolo nápisu je rozmístěno několik dalších nik. Shrneme-li, co již bylo řečeno, nabatejské betyly mají rozličné tvary od čtverhranných a obdélníkových s i bez podstavce, někdy s antropomorfními rysy (obr. 100-101, 108-109), přes vejcovité, tvaru hříbu až po nefeše (obr. 95), které mají podobu pyramidálních pilířů. Poslední jmenované můžeme reliéfně vysekané do skály najít u Báb 'as-Síq, prostorově provedené pak např. na high place Zibb Atuf⁶⁹ (obr. 114-116). Zde je umístěn též obětní oltář. K nabatejským oltářům vedly schody, jak vidíme i na kultišti v Madrasu⁷⁰, a celek byl též doplněn do skály vytesanou nádrží sloužící patrně k rituální očištění. Jaký je význam nefešů, již bylo nastíněno v kapitole o názvech. Jejich

⁶⁹ Další posvátná místa byla např. na Džebel Chubta, Džebel Numejr a na dalších horách obklopujících Petru.

⁷⁰ Jeden nabatejský nápis označuje Dhúšara jako boha z Madrasu.

spojitost s pohřebním kultem⁷¹ dokládá i tzv. Obeliskový hrob (obr. 121) před vstupem do Síqu. Větší skupiny nefešů se nacházejí rovněž ve stěně u silnice k Sabrá, k tzv. Wádí 'Araba. Betyly typu vztyčených kamenů pak nalezneme i ve Wádí Ram a v Hauranu.

Již bylo naznačeno, kterak pronikaly prvky helénistického umění mezi anikonické způsoby vyobrazení božstev. V následující kapitole si ukážeme postup opačným směrem, a sice jak se kult kamenů adaptoval v Římě.

Kult kamene v Římě

Římská říše zahrnovala rozsáhlá území, na nichž přirozeným způsobem docházelo k pronikání místních kultů do římského a naopak. V severoafrických provinciích se díky foinickému vlivu rozšířila různá semitská božstva. A tak byl například Ba'al ztotožněn se Saturnem, Ešmun s Aeskulapem, Tanit s Junonou Celestis. Na východě se ztotožnění omezovalo často jen na jméno a někteří římsští bohové přijímali orientální rysy. Snad se tak dělo i proto, že některá východní božstva, trpící, umírající a zmrtvýchvstávající byla svou povahou člověku bližší. Velkou roli při pronikání cizích kultů do Říma ovšem sehrálo vojsko, které přispělo např. k rozšíření kultu Ba'ala kommagénského města Doliché, jenž se z vládce hromu zobrazovaného stojícího na býku s dvojitou sekerou změnil v jednoho z nejuctívanějších patronů římského vojska Jupitera Dolichena. Podobně dopadli i další ba'alové-bohové měst, Ba'al Heliopolský neboli Hadad uctívaný v Ba'albeku se změnil v Jupitera Heliopolitana, Ba'al Damašský byl ve druhém století našeho letopočtu uctíván pod jménem Jupiter Damascenus. Rovněž otroci s sebou přinášeli kulty ze své domoviny. Vlivem syrských otroků se na západ již za republiky dostala Atargatis (dea Syria) a v 1. stol. n. l. jí byl postaven chrám v nynější Trastevere (čtvrť Říma

⁷¹V nabatejském funerálním kultu hrály roli i pohřební hostiny.

pod Janikulem). Získala si načas i přízeň Nerona. K velkému

-47-

průniku orientálních kultů pak došlo za dynastie Severovců. Septimius Severus (193-211), sám pocházející ze severoafrické Leptis Magny, se oženil s dcerou emeského velekněze boha slunce Julií Domnou, která spolu se svou sestrou Julií Maesou a jejími dcerami Soaemias a Mamaeou ovlivňovaly společenský i kulturní život v Římě. Při tomto sňatku zavedly emeské kohorty kult slunečního boha Elagabala i ve svých posádkách na západě. Hlavním božstvem se měl však stát až s nástupem císaře Heliogabala. Během vlády císaře Macrina (217-218) žil v Emese jako dědičný velekněz boha slunce Soaemiadin syn Varius Avitus Bassianus. Poté, co uzavřel Macrinus mír s Parthy, povolaly syrské jednotky Bassiana císařem pod jménem Marcus Aurelius Antoninus. Znamějšší je ovšem pod jménem Heliogabalus/Elagabalus (218-222). Při nástupu na trůn mu bylo teprve 14 let, záhy se však vymanil z poručnictví své babičky a matky a zavedl na svém dvoře rozmařilý život po orientálním způsobu. Kultu boha slunce podřídil všechny římské bohy a jeho symbol v podobě černého kamene (obr. 119), zřejmě meteoritu, nechal přestěhovat do Říma⁷². Manželkou boha Elagabala se stala Tanit (Juno Caelestis), původně kartaginská bohyně⁷³. I jako císař se Heliogabalus tituloval sacerdos amplissimus dei Solis Invicti Elagabali. Tento titul měl vyšší autoritu než pontifex maximus a na mincích je umístěn před zkratkou p. m. K přijetí tohoto titulu došlo patrně mezi lety 220-222, náboženské reformy zahájil císař hned po svém příjezdu do Říma roku 219. Kult musel být umístěn blízko císařského paláce, tudíž na Palatin⁷⁴. Zde, na východní straně naproti chrámu Venuše a Romy, byl postaven a okolo roku 220/221 bohu věnován chrám s mnoha oltáři. Terasa, na níž chrám stál, byla postavena již Domitiánem a původně měla být spolu s chrámem věnována asi Jupiterovi. K tomu došlo po Heliogabalově smrti zásluhou Severa Alexandra. Do dnešní doby zbyla z chrámu jen terasa a základy. Ty byly částečně odkryty

⁷² Sextus Aureliu Viktor 23:1-3, rovněž Historie Augusta (I Antoninus Heliogabalus (dále jen AH) 1:6)

⁷³ Héródianos V 6:3-5

⁷⁴ Historie Augusta I (AH 3:4; o chrámu též 17:8; 24:7)

pod kostelem S. Sebastiano al Palatino. K chrámu přiléhala

-48-

zahrada a Adonidova svatyně. Podle nalezených zbytků a zobrazení na mincích (např. římská mince Alexandra Severa s chrámem již znovu věnovaným Jupiteru Ultorovi) se zdá, že šlo o velký hexastylový peripterální chrám (60-70 x 40m) v pravouhlém sloupovém nádvoří s monumentálním vstupem čelem ke Clivus Palatinus. Podle autora Historie Augusta sem po dostavbě chrámu nechal Heliogabalus přestěhovat idol Velké Matky, Vestin oheň, palladium a další posvátné předměty a sochu Minervy dal zakrýt⁷⁵. Tato svatokrádež stejně jako císařovo chování, odívání a život v orientálním přepychu byly trnem v oku mnoha osobám. Císař byl nakonec zavražděn a jeho nástupce Severus Alexander (222-235), který vládl pod poručnictvím své matky Mamaey a právníka Ulpiana, se vrátil k římské tradici a nechal kámen přestěhovat zpět do Sýrie. O povaze kultu boha slunce můžeme usuzovat pouze z literárních zpráv. Víme o kolegiu kněžích pod císařovou osobní autoritou. Héródianos též zmiňuje festival konaný k Elagabalově počtě každý rok v polovině léta, jenž zahrnoval oběti bohu, slavnosti pro lid a procesí, v němž byl kámen vezen ve zlatem a stříbrem obloženém kočáře taženém šesti bílými koňmi. Císař prý sám kráčel před povozem držíce otěže. V průvodu byly nesený i obrazy bohů, chrámová věnování a císařské standarty. Procesí, které směřovalo ke starému chrámu Naděje v odlehlé čtvrti Říma, doplňovala císařova ochranka a jízda. Po vykonání obětí házel císař lidu dary⁷⁶. Druhého dne bylo vše vráceno na Palatin. Jako vysoký kněz boha slunce prováděl prý císař extatické obřady. Každé ráno se objevil ve svém syrském oděvu (byl prý první a jediný císař v šatech z čistého čínského hedvábí) obklopen tančícími ženami a za pomoci kolegia kněží a doprovodu bubnů a fléten vykonával oběti. Během rituálů prý musel být přítomen i senát a jezdci. Vnitřnosti a koření pak byly přineseny vojenskými prefekty a dalšími důležitými úředníky rovněž oděnými v orientálních šatech⁷⁷. Cassiu Diónovi se císařovy šaty zdály barbarské a bylo mu podle nich přezdíváno Asyřan. Zmiňuje se

⁷⁵Historie Augusta I (AH 4:3; 7:1-5)

⁷⁶Héródianos V 6:6-9

⁷⁷Héródianos V 5:9-10

také o císařově obřízce a odpírání vepřového masa. Autor

-49-

Historie Augusta opisuje rovněž brutální obětování mladého urozeného chlapce. V prvním případě jde o ne neobvyklý rys mnoha semitských kultů. V některých dřívějších kultech docházelo i k samokastraci, jako tomu bylo například v kultu Kybélé. V Hierapoli byla uctívána trojice Hadad (bůh počasí), jeho žena Atargatis a Semeion. Atargatis se v některých rysech podobá Kybélé, a není tedy nemožné, že k samokastraci docházelo i v jejím kultu. Tato a prostituce byla chápána jako akt očištění či plodnosti, kdy krev a sperma obrozují zemi. Podle Lúkiana měla Atargatis chrám, v němž byla chována divoká zvířata a ryby. To připomíná zoo, o němž píše Cassius Dión a autor Historie Augusta. Zvířata jsou též atributy Kybélé. Obřízku pak prováděli Židé i Egyptané. V druhém případě co se lidských obětí týká, je sice možné, že byly prováděny v Emese (koneckonců víme o obětech u Foiničanů a dalších Kenaanejců, o nichž se píše i v Bibli), nicméně není příliš pravděpodobné, že by k ní docházelo i v Římě. Zdá se, že jde spíše o další bod v kritice císaře, který v očích konzervativního senátora Dióna i autora Historie Augusta nesplňoval zásadní požadavek kladený na císaře, a sice aby jako vůdce národa ztělesňoval ve své osobě vzor římských ctností. Samotný bůh Elagabal byl patrně původně bohem hor, jak by naznačovalo jeho jméno v aramejštině Ilaha Gabal (arabsky iláhu džebel **لَبَجْه**, pozn. autorky). To by ukazovalo na jeho dřívější lokální působnost. Bohové hor byli uctíváni nejen v Sýrii a Palestině, ale i v Anatolii a to už od chetitského období. Bývali často zobrazováni s orly, kteří byli jejich služebníky a posly. Taktéž Elagabal uctíváný jako kónický černý kámen s kruhovou bází býval zobrazován s orlem, který ho zakrývá ochrannými křídly. Později, zdá se, došlo k ovlivnění kultem starobabylónského boha slunce Šamaše. I to ukazuje na dosti starý původ tohoto božstva. Elagabal bývá někdy přirovnáván k chaldejskému bohu Gibilovi, jehož jméno lze přeložit jako „ bůh černého kamene“. Gebal (arabsky džabala **لَبَجْه**) je též semitský kořen znamenající „ utvářet, tvořit“. V

syřských a mezopotamských kultech docházelo ke vzniku triád, což se

-50-

stalo i Elagabalovi, který jako symbol mužského principu a plodnosti dostal dvě manželky: Atargatis, o níž byla již řeč dříve a Astartu, velmi oblíbenou syřskou bohyní plodnosti a vody připodobňovanou k Afroditě, jejíž kult v některých rysech vykazoval podobnosti s Elagabalovým. Tento bůh byl nejspíše znám i v okolních oblastech a hlavním náboženským střediskem jeho kultu se pak stala Emesa.

Kompromisu mezi římským polyteismem a monoteistickými tendencemi, které se stále silněji hlásily o slovo, docílil císař Aurelianus (270-275), když zavedl kult Nepřemožitelného Slunce (Sol invictus) jako nejvyššího ochránce své osoby i celé říše. Učinil tak po bitvě u Emesy, v níž byla božím zásahem vrácena Římanům síla, a ti pak obrátili nepřátele na útěk⁷⁸. Tomuto palmyrskému bohu dal prý pak vystavět chrám na Martově poli⁷⁹, přidělil mu nový sbor pontifiků a nechal ho uctívat slavnostmi opakovanými vždy po čtyřech letech. V chrámu měla být uložena kořist z vítězství nad Zenobií⁸⁰.

Elagabal nebyl jediným bohem uctívaným v Římě v podobě kamene, ani jediným orientálním bohem, což mohlo do jisté míry usnadnit jeho pozici. Již ve 3. stol. př. n. l. byla do římského pantheonu přijata maloasijská bohyně Kybelé, bohyně země a paní šelem. Její oficiální titulatura zní v řečtině Megalé métér theón Idaia Kybelé, latinsky Magna Mater deum Idaea Cybele. V roce 204 byl Řím vyčerpán dlouho trvajícím válkou s Kartágem, navíc obyvatelé města děsily spršky kamení padající shůry. Zeptali se proto Sibylina orákula, které jim odpovědělo, že nepřítel opustí Itálii, pokud přestěhují do Říma Idskou matku z Pessinúntu⁸¹. Bohyni měla uvítat vybraná osobnost Říma, k čemuž byl zvolen Publius Scipio Nasica z rodu Corneliů, budoucí to vítěz nad Hannibalem. Loď však uvízla na mělčině v Ostii, a setrvala tak, dokud ji za svůj pás neuchopila vestálka Claudia

⁷⁸Historie Augusta II (Božský Aurelianus (dále jen BA) 25:2-6)

⁷⁹Sextus Aurelius Viktor 35:7

⁸⁰Historie Augusta II (BA 28:5; 39:2 a 6)

⁸¹Bohyně neměla být cizí. Římané se totiž odvolávali na její trójský původ.

Quinta z rodu Claudiů, jež tak prokázala své panenství⁸². Bohyně

-51-

dodržela slovo a kromě bohatých žní toho roku přispěla k vítězství u Zamy. Posvátný meteorit byl nejprve uložen v chrámu Victorie. 12. 4. pak byl ustanoven za svátek a každoročně se opakovaly hry zvané Megalensia. V roce 191 byl pro bohyni dostavěn chrám na Palatinu. Po 80 letech vyhořel a byl obnoven Metellem. Opět zničen požárem byl roku 3 n. l. za Augusta, který ho nechal opravit. Ve 2. stol. n. l. dohlížela na opravy chrámu manželka císaře Antonina Pia Faustina, jak nám dokládají mince s bustou císařovny na jedné straně a s obrazem Kybelé mezi dvěma lvy či jejího chrámu na straně druhé a s nápisem Matri Deum Saluteri. Huelsen zastával názor, že chrám stával na jižní straně pahorku proti Aventinu. Zde byla nalezena chrámová substrukce široká 17,1m z dusaného betonu. Přední zeď celly pak byla z hnědého tufu. Přední zeď předsíně byla dělána technikou opus incertum. Sloupy o předpokládané výšce 9,7m byly korintské s 24 žlábků a attickou bází a byly pokryté štukem. Blízko těchto základů byla nalezena báze s nápisem M. D. M. I., tj. Matri Deum Magnae Idae. I poblíž objevená nadživotní socha ženy sedící na trůně by rovněž nasvědčovala tomu, že se skutečně jedná o chrám Kybelé. Nicméně Richter pokládal tento chrám za svatyni Victorie a za chrám Magnae Matris druhou chrámovou substrukcí nacházející se jihozápadně odsud, kterou jiní naopak považovali právě za Viktoriin chrám⁸³.

Kybelé byla prvním orientální božstvem oficiálně přijatým do římského pantheonu. Ačkoli již Augustus a Livie byli zapojeni do jejího kultu, tento se rozšířil především na sklonku císařství. Kybelé byla oslavována v již zmíněných Megalensiích (4.-10. 4.), které sestávaly z obětí, divadelních představení,

⁸² Livius XXIX 10-11;14, Héródianos I 11:1;11:3-5

⁸³ Původní stavba z 2. stol. př. n. l. nalézající se u Domu Tiberiana byla provedena v hrubém opus incertum, opravena byla v opus quasi reticulatum a vydržela tak do požáru. Coarelli zmiňuje též reliéf z klaudijské doby zazděný do zahradní zdi Vily Medici, který zobrazuje chrám Magna Mater jako hexastylový prostylos s korintskými sloupy na vysokém pódiu. Vedle chrámu byl další, tentokrát malý, svatostánek zvaný Auguratorium. Třetí chrám poblíž pódia, z něhož se dochovalo jen velmi málo, patřil dle Coarelliho snad právě Viktorii.

závodů vozů a procesí s bohyní. Poprvé byly ludi Megalenses stanoveny roku 191 př. n. l. Od roku 194 s nimi byly spojeny

-52-

i divadelní hry. Velký rozmach pak prožily za císaře Claudia, kdy došlo k jejich prodloužení. Cyklus začínal již 15. 3. a trval devět dní. Zahrnoval tři dny veselí a tři dny smutku. 15. 3. se konal průvod výrobců rohoží nesoucích třtinu (Attidovu píšťalu) za pokřiku „ Píšťala už jde!“. O týden později vystřídali výrobce rohoží tesaři s pinií (stromem, pod nímž Attis zahynul) s voláním „ Strom už jde!“. Smutek vrcholil 24. 3. tancem a hudbou, při němž se za trojitého výkřiku „ Krev!“ zbavovali Kybelini kněží mužství tak jako šílený Attis či býkem zmrzačený Adonis. Následující den byl svátkem veselí (Hilaria). Přejít od smutku k veselí tvořila noční slavnost pannýchis, při níž velekněz (archigallos) sdělil radostnou zprávu o zmrtvýchvstání Attida, který se na márách probral a vstal. O průběhu dne zvaném Requietio (26. 3.) nemáme dostatek zpráv, zato 27. 3. (Lavatio) byla omývána posvátná socha v potoku Almonu, přičemž účastníci měli na sobě škrabošky. Orgiastický ráz kultu odporoval římskému právu a samokastrace s ním související byla v Římě senátem zakázána stejně jako vstupování římských občanů do náboženských sdružení k tomuto kultu se vztahujícím. Ani Římané ani jejich otroci nesměli vykonávat funkci kněze. Nicméně již za republiky si nobilita vytvářela sdružení (solidates) a pořádala bankety k oslavě bohyně. Lidské oběti byly zakázány roku 97 př. n. l. Od 2. stol. n. l. se též z Pergamu šířil obřad spojený s porážkou býka (tauroboliem) či berana (kriboliem). Původně šlo o oběť býka a jeho genitálií Kybelé, později se krev zachycovala do kernoi a podávala obětujícímu jako křest krví. Kybelé mu pak poskytla ochranu a spasení. Krev byla totiž chápána jako nositelka charakteristické vlastnosti zvířete. Po 20 letech však bylo nutné rituál opakovat.

Kult kamenů, jenž jsme sledovali již někdy od 10. tis. však nezanikl spolu s pádem římské říše. Zasahuje, i když ne zcela ve stejném duchu, až do dnešních dnů proniknuvše do muslimské víry. V příštím a posledním úseku našeho putování si ozřejmíme,

jak došlo k tomuto začlenění, a jak mohlo přežít do moderní doby.

-53-

Období před vznikem islámu

Když Muhammad započal své dílo, stanul na nejisté půdě. Ačkoli na Arabský poloostrov pronikal judaismus a v o něco větší míře také křesťanství, nebylo mezi tehdejšími arabskými kmeny náboženství kladeno do středu zájmu a pojem jediného boha se objevoval značně mlhavě. Taktéž víra ve vzkříšení u nich neexistovala. Důležitější roli než velká božstva hráli různí démoni a džinové, z nichž někteří byli zlí a pronásledovali člověka na opuštěných místech v podobě ještěrek a hadů a bylo nutno se před nimi chránit amulety, nebo je zahánět zařikáváním a házením kamenů na daných místech. Tito démoni mohli vstoupit i do člověka. Odtud pochází v arabštině dodnes užívané označení pro blázna-madžnún **نونجم**, tj. posedlý džinem. Kočovní a taktéž nedávno usedlí beduíni nebyli ani příliš pobožní, jejich náboženství je často označováno jako antropomorfní naturalismus. Hlavní trojici v jejich pantheonu tvořilo Slunce, Měsíc a Venuše. Lidé se však neklaněli jim samým, nýbrž jejich představitelům ve formě bůžků míst, nejčastěji studní, kamenů a stromů. Výstižně to vyjádřil Essad Bej ve své knize Mohamed: „ Bohové nejsou velebeni příliš ohnivě. Je málo věcí, které jsou Beduinům tak lhostejny, jako otázky víry. Chůze jeho velblouda je na příklad mnohem důležitější, než všechny náboženské problémy. Beduin šestého století věří vlastně všemu, co se mu k věření předkládá. Vidí hvězdy a pokládá je za bohy. Vidí před sebou nekonečnou, plochou poušť a klaní se jí v uctivosti, neboť poušť je mocná.“ „ Jen zřídka kdy myslil Beduin na veliké božství. Mnohem bližší mu byl kus kamene nebo také hrubě vytesaná socha, kterou nosil jeho kmen s sebou. Nemá přikázání aniž velkých nároků. Každý kmen má boha svého kmene, kámen svého kmene. Prostý syn pouště je se svým náboženstvím krajně spokojen. Pomáhá mu, aniž vyžaduje velikých protislužeb.“⁸⁴

⁸⁴Essad Bej: Mohamed, str. 20-21

Sídla božstev obklopoval posvátný okrsek, někde byl vztyčen idol, jinde byl uctíván přírodní skalní útvar. Bohům se

-54-

přinášely oběti v podobě ovcí, koz, velbloudů a zdá se, že výjimečně se jednalo i o lidskou oběť (hlavně pro bohyni 'al-Uzzá). Posvátná místa byla obcházena, kusy šatstva a jiné předměty byly věšeny na kameny, stromy, obvykle doprovázeny modlitbou ve formě žádosti o přijetí těchto darů⁸⁵. K takovýmto místům se pravidelně konaly i poutě, nikoli však z velké náboženské horlivosti, jako spíše z respektu k tradicím, který byl v Arabech hluboce zakořeněn. Nejznámější se stala pouť do Mekky, která byla zároveň spojena s trhy v 'Ukázu, na nichž se setkávaly všechny arabské kmeny. Bohaté zásoby vody učinily z Mekky důležitou obchodní stanicí na cestě z Indie a spojnici mezi jižní Arábií a Syropalestinou. Toho dokázal náležitě využít rod Qurajšovců, který se chopil v 6. století v Mekce moci postupným ovládnutím veškerého obchodu. Vysílal každoročně dvě karavany do Sýrie a zároveň, aby přitáhl ještě větší množství kupců, rozhodl se vyzískat co nejvíce i z kultovního významu Mekky. Zde byla totiž umístěna Ka'ba, krychlová budova nad černým kamenem, snad meteorického původu, který byl zazděn do její východní stěny. Okolo dali Qurajšovci vztyčit sochy různých božstev, aby si každý obchodník dorazivší do Mekky přišel na své⁸⁶. Celé území kolem Ka'by bylo posvátné, a nesměla zde být prolita krev. Mezi zdejší bohyně patřily 'al-Lát ztotožňovaná s Athénou, která symbolizovala sluneční božstvo a měla svatyni i v oáze Tá'if (80km jihovýchodně od Mekky), dále 'al-'Uzzá (Venuše), ochránkyně kmene, jejíž podoba bývala nošena do bitev a Manát, bohyně ničitelka, která určuje lidský osud. S těmito bohyněmi jsme se již setkali v kapitole o Nabatejcích. Hlavním bohem Qurajšovců a pánem Ka'by byl Hubal. Tento bůh, jehož idol z achátu byl uložen nad studní uvnitř Ka'by, býval některými ztotožňován s Alláhem. Navzdory svému polyteistickému a částečně i animistickému založení existovalo mezi Beduiny povědomí o jakémsi jediném a nejvyšším bohu. Tento byl označován

85 O těchto zvyklostech jsme již hovořili v kapitole o Egejdě a Řecku.

86 Sochy dal posléze zničit Muhammad v roce 630.

jako Il (Iláh apod.), což je kořen, s nímž se setkáváme u všech semitských národů⁸⁷ a již jsme o něm mluvili v souvislosti

-55-

s označením kamenů jako bét-el. Zdá se však, že toto božstvo označovalo původně pouze měsíční aspekt, zatímco sluneční byl představován již výše zmíněnou bohyní Ilat, Iláhat إلهة, 'al-lát, jejíž jméno je femininem od slova Il. Jméno Alláh الله, které Muhammad použil, je pak přidáním určitého členu, čímž vzniká „ten Bůh“, čili jeden jediný. Muhammad také zdárně využil i lidových legend vztahujících se ke kamenu v Ka'bě a spojil jej s Abrahámem, v jeho pojetí zakladatelem víry v pravého Boha a prvním, kdo vykonal hadždž (pouť do Mekky). Dle pověsti totiž postavil Ka'bu Adam po svém vyhnání z ráje. Následně byla zachráněna před potopou a vzata na nebesa. Poté Bůh seslal černý kámen prostřednictvím archanděla Gabriela Abrahámovi putujícímu Hidžásem a tento okolo něj vystavěl svatyni ke slávě Boží. Záhy se roznesla zvěst, že bílý kámen odnímá hříchy tomu, kdo jej políbí, a tak celé zástupy putovaly k oné svatyni, aby jim bylo odpuštěno. Přejímáním lidských skutků do sebe však kámen zčernal. Až však nastane den konečného zúčtování, tehdy se prý na kameni objeví veliké oči⁸⁸ a ten se znovu rozzáří. V předislámském období byla svatyně pokryta palmovými větvemi, v současnosti je Ka'ba kamenná stavba o rozměrech 10 x 12 x 15m a černý kámen roztríštěný v 10. stol. je zpevněn stříbrným pásem. V menší místnosti ve dvoře Ka'by je ukazována Abraháмова stopa. Mnohé prvky samotné pouti do Mekky rovněž pocházejí z pohanských dob (obcházení Ka'by, házení kamenů na satana apod.). Kultovní význam Mekky byl také posílen faktem, že zdejší studnice pramene Zemzem zachránila od smrti Abrahámovu otrokyni Hagar a jejího syna Ismaela⁸⁹.

V této kapitole bylo nastíněno, jakým způsobem se mísily na území Arabského poloostrova různé kultury, a kterak se náboženské zvyklosti staré více než dva tisíce let adaptovaly v novém prostředí, a díky tomu přežily dodnes. Zároveň poskytuje

87 Srv. hebrejské el, eloh pl. elohim

88 Srv. hvězdné oči nabatejských idolů

89 Ismael je podle legendy předkem Arabů.

pohled na počátky a možné příčiny vzniku určitých náboženských představ, které snad můžeme uplatnit i na ostatních semitských národech.

-56-

Závěr

V této práci jsme se zabývali jednou z velmi zajímavých a prastarých náboženských představ. Zkoumali jsme kult kamenů ve východním Středomoří, a částečně i na západě v punském světě. Zjistili jsme jej jak v prostředí egejském a řeckém, tak i u maloasijských národů a syropalestinského obyvatelstva. Nelze tedy říci, že by tento aspekt víry byl specifický pro jednu jedinou oblast či kulturu. Není možné jej ani přesně časově ohraničit. Většina nejstarších z uvedených nálezů se sice datuje do doby bronzové, avšak máme i příklady starší, ještě neolitické, jak jsme viděli v Jerichu. Tyto starobylé podoby kultu pak přežívají v helénistickém a římském období a dokonce v muslimském světě až do dnešních dnů. O jejich původu můžeme jen spekulovat. Zdá se, že je lidskou přirozeností přisuzovat mnohé jevy, které si lidé nedokáží rozumově vysvětlit, božskému zásahu. Žijeme v době, kdy věda a výzkum kráčí mílovými kroky kupředu, kdy je pro nás čím dál obtížnější odpoutat se od materiálního světa, a tím i pochopit takovéto myšlenkové pochody. I v dnešní době se však ještě setkáme s mnohými přírodními národy, u nichž doposud převládají animistické představy. Opět nejsou výlučným vlastnictvím jediné kultury, a tak se snad lze domnívat, že i v minulosti vznikly tyto představy v různých zeměpisných oblastech nezávisle na sobě jsouce vlastní lidské povaze. Ovlivňovali se pak později do té míry, do jaké můžeme sledovat i vlivy na jiné kulturní projevy. Viděli jsme maloasijský původ Kybélé, ale i Apollóna, který snad může sahat až do Mezopotámie, podobně jako některá božstva, s nimiž se setkáváme u Urartejců i semitských národů na Blízkém východě. K velkému promíchávání dochází potom v období helénismu, kdy se společnost jeví více, použijeme-li moderní výraz, kosmopolitní. Zejména Řekové ztotožňují své bohy s bohy

jiných kultur, pokud mají tyto podobné vlastnosti či pole působnosti. To nám na jednu stranu může pomoci osvětlit roli toho kterého božstva v pantheonu, na stranu druhou tak ale často

-57-

dochází ke stírání ojedinělých vlastností a mnohým nepřesnostem. Helénistické umění nám pak ovlivňuje i původní anikonická zobrazení, jak jsme mohli vidět u Nabatejců. Toto se však odehrává zejména v městském prostředí, kde dochází i k přesnějšimu vymezení kultu. V lidových představách a u nomádského obyvatelstva zůstávají i nadále dřívější jednodušší podoby náboženství. Tak tomu bylo ještě i v raném středověku, jak bylo nastíněno v kapitole o islámu. Zde měl každý kmen svého boha-svůj kámen. Podobně byl nejspíše i Jahwe původně bohem jednoho kmene.

Podíváme-li se nyní na to, co měly tyto představy navzájem společné, spatříme jednak nebeský původ mnoha kamenů, jednak souvislosti s plodností, vegetací, životem a tím i se smrtí. Spolu s kameny se tak v přírodních svatyních pod širým nebem, ale i v blízkosti chrámů, setkáváme též s posvátnými háji a vodami. Někdy jsou kameny nahrazeny sloupy nebo se vyskytují bok po boku. Nastínili jsme, jak tyto mohou přírodní kameny nahrazovat, fungovat jako ochrana domu nebo symbolizovat svatyni či opět představovat vegetaci. Meteorický původ mnoha kamenů pak přímo vybízí k představě o seslání bohem. Je naznačen jak v mýtech, tak v ikonografii. Souvisí často s božstvem hor, tím i se sluncem a zpětně s astrálními představami, ať již jde o hvězdné oči nabatejských idolů, symboliku slunečního kotouče a srpku měsíce u Foiničanů a Punů, či příchod božstva shůry a ptáky a hmyz na mínojských pečetích. Orel létající vysoko je ochráncem Elagabalova idolu stejně jako symbolem Dia.

Nemůžeme ovšem ani zobecnit význam kamenů, můžeme však alespoň vypíchnout některé jejich společné funkce. Vedle kamenů představujících boha, jeho příbytek nebo místo, kde lze jeho přítomnost silněji pociťovat, známe i kameny představující duši mrtvého či kameny vztyčené na jeho památku. Památkou mohou být i na setkání s bohem a jeho pomoc. Svě spojení s božstvím dokládají i jako svědkové smluv a ochránci hranic. Jsou jim

připisovány též léčivé schopnosti. Stejně jako funkce jsou rozmanité i jejich tvary. Setkáváme se jak s kameny neopracovanými, tak i kruhovými, čtverhrannými, oválnými,

-58-

pyramidálními, až po stély a výše zmíněné sloupy. Mohou se vyskytovat bez vnější úpravy, stejně jako reliéfně zdobené, popsané nápisy nebo nesoucí antropomorfní znaky. Ani zde však nelze vztáhnout konkrétní tvar k určitému božstvu či funkci. Je rovněž obtížné rekonstruovat rituály spjaté s touto formou kultu, avšak zdá se, že spočívaly především v pokloně božstvu a nabídnutí obětí. Velkou roli zřejmě hrálo polévání libačnickými tekutinami, pomazávání olejem či potírání krví. Člověk tu nabízí bohu místo poděkování a prosby nejlepší kus ze svého stáda a plody své práce, které získal opět jen díky jeho přízni. Krev je chápána i jako nositelka vlastnosti zvířete, obrozuje též zemi. Nemusí jít pouze o zvířecí oběť, ale i o lidskou, nebo oběť vlastní krve, ať už při obřízce či samokastraci, nebo krve, která stvrzuje přátelství mezi Araby. Čtenáři teď jistě vytanou na mysli podobné obřady pokrevního bratrství mezi severoamerickými Indiány. I zde tedy nejde o rys specifický pouze pro středomořskou oblast.

Cílem této práce bylo vytvoření určitého přehledu, kterého, jak věřím, bylo dosaženo. Nicméně zůstává i nadále mnoho otázek a prázdných míst, neboť informací k úplnému pochopení tohoto aspektu náboženství stále není dostatek. Snad nám některé poskytne budoucnost. Avšak plně osvětlit víru a pocity jiných lidí je nemožné ani u živých, natož dávno mrtvých. Možná tedy není naším hlavním úkolem zkoumat pod drobnohledem tyto „primitivní“ náboženské představy a snažit se racionálně vysvětlit nevysvětlitelné, jako spíše odnést si ponaučení od lidí, pro něž sepjetí s přírodou a pokora byly přirozeností. Kolik z nás žijících v dnešním přetechnizovaném světě orientovaném na zisk, hluchých k druhým i sami k sobě, může říci totéž?

Použitá literatura

- 1) A catalogue of the Greek coins in the British Museum, Italy, Woodfall and Kinder-London 1873
- 2) AVNER, Uzi: Sacred Stones in the Desert, Biblical Archaeology Review, May/June 2001
- 3) BARDTKE, Hans: Příběhy ze starověké Palestiny, Vyšehrad-Praha 1988
- 4) BÁRTA, Miroslav: Sinuhe, the Bible, and the Patriarchs, Set Out-Praha 2003
- 5) BARTONĚK, Antonín: Zlaté Mykény, Panorama-Praha 1983
- 6) BEJ, Essad: Mohamed, život proroka, Nakladatelství Toužimský a Moravec-Praha 1935
- 7) BIBLÍ SVATÁ aneb všecka Svatá písma Starého i Nového zákona, podle posledního vydání kralického z roku 1613, Biblická společnost britická a zahraniční-Praha 1936
- 8) BOURGUET, Émile: Les ruines de Delphes, Paris 1914
- 9) BOWERSOCK, G. W.: The Cult and Representation of Dusares in Roman Arabia, v Petra and the Caravan Cities (ed. Fawzi Zayadine), Amman: Department of Antiquities of Jordan 1990
- 10) BRTNICKÝ, L.: Topografie starověkého Říma, Česká akademie věd a umění-Praha 1925
- 11) CAMERON, Mark: Fresco: A passport into the past, Minoan Crete through the eyes of Mark Cameron, British School at Athens-Athens 1999
- 12) COARELLI, Filippo: Rom, Ein archäologischer Führer, Verlag Philipp von Zabern-Mainz am Rhein 2000
- 13) CULLEN, Tracey: Aegean Prehistory, a review, American Journal of Archaeology Supplement, Archaeological Institute of America-Boston 2001
- 14) ČUBOVA, A. P., KASPERAVIČJUS, M. M., SAVERKINA, I. I., CIDOROVA, I. A.: искусство восточного Средиземноморья, I-IV

ВЕКОВ, ИЗДАТЕЛЬСТВО ИСКУССТВО-МОСКВА 1985

- 15) DOBIÁŠ, Josef, GROH, Vladimír, MATĚJČEK, Antonín, MENDL, Bedřich, PAULOVÁ, Milada, SCHRÁNIL, Josef, SOMMER, Otakar,

-60-

ŠUSTA, Josef, ŽILKA, František: Římské imperium, jeho vznik a rozklad, Melantrich-Praha 1936

- 16) DOSTÁLOVÁ, Růžena, HOŠEK, Radislav: Antická mystéria, Vyšehrad-Praha 1997
- 17) EFFENTERRE, Henri van: Le palais de Mallia et la cité minoenne, Edizioni dell'Ateneo, Roma 1980
- 18) ELIADE: Dějiny náboženského myšlení III, Od Muhammada po dobu křesťanských reforem, Praha 1997
- 19) EVANS, Arthur: The Palace of Minos, Volume II, Part II, Macmillan and co.-London 1928
- 20) FRIED, Lisbeth S.: The High Places (Bamot) and the Reforms of Hezekiah and Josiah: An Archaeological Investigation, The Journal of the American Oriental Society 2002, Vol. 122, Issue 3
- 21) GALLO, M.: Minoan Baetyls: a reconsideration, Creta Antica VI, 2005
- 22) GARDNER, Percy: Catalogue of Greek coins, the Seleucid kings of Syria, London 1878
- 23) GARDNER, Percy: Catalogue of Greek coins, Thessaly to Aetolia, London 1883
- 24) GESELL, Geraldine Cornelia: Town, palace, and house cult in Minoan Crete, Studies in Mediterranean Archaeology, Vol. LXVII, Paul Åströms Förlag-Göteborg 1985
- 25) GRAVES, Robert: Řecké mýty, Levné knihy KMa-Praha 2004
- 26) HÉRÓDIANOS: Řím po Marku Aureliovi, SEXTUS AURELIUS VIKTOR: Kniha o císařích, překlad Jan Burian a Bohumila Mouchová, Svoboda-Praha 1975
- 27) HÉRODOTOS: Dějiny aneb devět knih nazvaných Músy, překlad Jaroslav Šonka, Odeon-Praha 1972
- 28) HIGGINS, Reynold: Minojské a mykénské umění, Odeon-Praha 1973
- 29) HILL, George Francis: Catalogue of the Greek coins of Phoenicia, London 1910
- 30) HILL, George Francis: Catalogue of the Greek coins of

Lycaonia, Isauria, and Cilicia, London 1900

31) HILL, George Francis: Catalogue of the Greek coins of Cyprus, London 1904

-61-

32) HISTORIE AUGUSTA (Portréty světovládců) I, Od Hadriana po Alexandra Severa, překlad Jan Burian a Bohumila Mouchová, Svoboda-Praha 1982

33) HISTORIE AUGUSTA (Portréty světovládců) II, Od Maximinů po Carina, Svoboda-Praha 1982

34) HOŠEK, Radislav: Náboženství antického Řecka, Vyšehrad-Praha 2004

35) HOŠEK, Radislav, MAREK, V.: Řím Marka Aurelia, Praha 1990

36) HOŠEK, Radislav: Země bohů a lidí, Svoboda-Praha 1972

37) HROZNÝ, Bedřich: Nejstarší dějiny Přední Asie, Indie a Kréty, Melantrich-Praha 1948

38) IUVENALIS, Decimus Iunius: Satiry, překlad Zdeněk K. Vysoký, Svoboda-Praha 1972

39) JENSEN, Alfred: Královská tažení ve starém Orientu, prameny k dějinám starověké Palestiny, Vyšehrad-Praha 1987

40) KORÁN, překlad Ivan Hrbek, Odeon-Praha 1991

41) KŘIKAVOVÁ, Adéla, MENDEL, Miloš, MÜLLER, Zdeněk, DUDÁK, Vladislav: Islám, ideál a skutečnost, Nakladatelství Baset-Praha 2002

42) LIVIUS: Dějiny V, překlad Pavel Kucharský, Svoboda-Praha 1975

43) MARINATOS, Nanno: Minoan Religion, Ritual, Image, and Symbol, University of South Carolina Press 1993

44) MARKOE, Glenn E.: Phoenicians, The British Museum Press-London 2000

45) MICHAŁOWSKI, Kazimierz: Delfy, Państwowe wydawnictwo naukowe-Warszawa 1959

46) MILLARD, Alan: Objevy z biblických časů, Knižní klub a Balios-Praha 2000

47) MOSCATI, Sabatino: Foiničané, Orbis-Praha 1975

48) MOSCATI, Sabatino: The Phoenicians, Bompiani-Milán 1988

49) NILSSON, Martin P.: Greek popular religion, Columbia university press-New York 1940

50) NOVÁKOVÁ, Nea, PECHA, Lukáš, RAHMAN, Furat: Základy

starobabylonštiny, UK v Praze-Nakladatelství Karolinum 2000

51) PAULY-WISSOWA: Real Encyclopädie der klass Altertumswissensch
II Apollo-Barbaroi, J. B. Metzlerscher Verlag-Stuttgart 1896

-62-

52) PAUSANIÁS: Cesta po Řecku II, překlad Helena Businská,
Svoboda-Praha 1974

53) PAVLINCOVÁ, Helena a kol.: Slovník judaismus, křesťanství,
islám, Mladá fronta-Praha 1994

54) PIOTROVSKIJ, B. B.: Ванское царство (урарту), издательство
восточной литературы-москва 1959

55) PÍPAL, Blahoslav: Hebrejsko-český slovník ke Starému zákonu,
Kalich-Praha 2006

56) POOLE, Reginald Stuart: Catalogue of Greek coins, the Tauric
Chersonese, Sarmatia, Dacia, Moesia, Thrace, &c., London 1877

57) PREZIOSI Donald, HITCHCOCK Louise A.: Aegean Art and
Architecture, Oxford University Press 1999

58) RICHTER, Stanislav: Kartágo, po stopách Punů, Římanů a
Vandalů, Vyšehrad-Praha 1975

59) RINGGREN, H.: The religion of ancient Syria, Bleeker, Claas
Jouco, Historia religionum, vol 1,2; Brill-Leiden 1969

60) ROCHE, Marie-Jeanne: Les Niches cultuelles du Sadd al-Ma'jan
a Petra, Annual of the Department of Antiquities of Jordan
XXXIII, Amman 1989

61) ROSCHER: Lexikon der griechischen und römischen Mythologie,
Leipzig 1884-6

62) SCHECK, Frank Rainer: Jordanien, DuMont Buchverlag-Köln 1985

63) SHAW, Joseph W.: Phoenicians in the Southern Crete, AJA 1993

64) SOUČKOVÁ, Jana: Starověký Přední východ, Mladá fronta-Praha
1979

65) STAGER, Lawrence E.: The Shechem Temple, Biblical Archaeology
Review 2003, Vol. 29, No. 4

66) WARD-PERKINS, J. B.: Roman imperial architecture, Yale
University Press 1994

67) WARREN, Peter: Of Baetyls, Opus Atheniensis 1990

68) WARTKE, Ralf-Bernhard: Urartu, das Reich am Ararat, Verlag
Philipp von Zabern-Mainz am Rhein 1993

69) WEBER, Thomas, WENNING, Robert: Petra: antike Felsstadt

Zwischen arabischer Tradition und griechischer Norm, Verlag
Philipp von Zabern-Mainz am Rhein 1997

70) WROTH, Warwick: Catalogue of Greek coins, Pontus,

-63-

Paphlagonia, Bithynia and the Kingdom of Bosphorus, London 1889

71) WROTH, Warwick: Catalogue of the Greek coins of Parthia,
London 1903

72) ZAYADINE, Fawzi: The god Aktab-Kutbay and his Ichnography,
v Petra and the Caravan Cities (ed. Fawzi Zayadine), Amman:
Department of Antiquities of Jordan 1990

73) ZILBERMAN Shimon: English-Hebrew Hebrew-English Dictionary,
Jerusalem-Zilberman 2006

internetové odkazy

74) BISI, Anna Maria: Religious Symbolism, Punic Stelae
(www.phoenicia.org)

75) CINTAS, Pierre: The Sign of Tanit, Interpretations of a symbol
(www.phoenicia.org)

76) LA ROSA, Vincenzo: Minoan baetyls: Between funerary rituals
and epiphanies ([www.ulg.ac.be/archgrec/IMG/aegeum/aegeum22\(pdf\)/27%
20LA%20ROSA.pdf](http://www.ulg.ac.be/archgrec/IMG/aegeum/aegeum22(pdf)/27%20LA%20ROSA.pdf))

77) RUTTER, Jeremy B.: Prehistoric Archaeology of the Aegean,
Trustees of Dartmouth College 1997
([http://projectsx.dartmouth.edu/classics/history/bronze_age/
index.html](http://projectsx.dartmouth.edu/classics/history/bronze_age/index.html))

78) ZOONEN, Lauren van: Elagabal ([www.livius.org/ba-bd/baetyl/
baetyl.html](http://www.livius.org/ba-bd/baetyl/baetyl.html))

79) ZOONEN, Lauren van: Heliogabalus ([www.livius.org/he-hg/
heliogabalus/heliogabalus.htm](http://www.livius.org/he-hg/heliogabalus/heliogabalus.htm))

80) Encyclopedia Britannica, Arabian Religion
(www.bible.ca/islam/library)

81) <http://nabataea.net/gods.html>

82) www.harkarkom.com

83) www.mfa.gov.il (stránka Izraelského ministerstva zahraničí,
hesla Arad, Dan, Timna, Ein Hatzeva, Gezer, Hatzor, Megiddo,
Tel Qasile)